

Osmanlı Hâşiye Kültürüne Bir Katkı: Koca Mehmed Râgıb Paşa ve Beydâvî Hâşiyesi*

Melek Mollaibrahimoğlu**

Hidayet Aydar***

Öz

Bu çalışmada devrinin vakanüvisi Vasıf Efendi'nin, "İnsan-ı kâmil denilmeğe sezâ, sadru'l-vüzerâ elkabına revâ" diye nitelendirdiği, ünlü bir devlet adamı olduğu kadar edebî ve ilmî yeteneğiyle de maruf ve meşhur olan Koca Mehmed Râgıb Paşa'nın (1698/99-1763), Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* isimli tefsirine yazdığı hâşiye irdelemektedir. Bu amaçla ilk olarak, muhaşşinin hayatından icmâlî olarak bahsedilmektedir. Daha sonra mahtût bir eser olan bu Hâşiye hakkında şekil ve üslûp bakımından bazı bilgiler verilmektedir. Çalışmada eser, metot ve muhteva yönünden de değerlendirilmektedir. Bu çerçevede hâşiyede rivâyet ve dirâyet yöntemlerinin nasıl işlendiği somut örnekler üzerinden tespit edilmeye çalışılmaktadır. Hâşiyenin esbab-ı nüzule yaklaşımı, israiliyat konusundaki tavrı, i'câzu'l-Kur'ân hakkındaki beyanları, kıraatlere yönelik açıklamaları,

* Bu çalışma 2019 yılında Melek Mollaibrahimoğlu tarafından hazırlanıp sunulan *Koca Râgıb Mehmed Paşa ve Hâşiye 'Alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvî Adlı Eserin Tahlili* başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Öğr. Gör., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmî Ana Bilim Dalı, Bingöl/Türkiye, mmolla@bingol.edu.tr, orcid.org/0000-0003-4094-1836

*** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü Tefsir Ana Bilim Dalı, İstanbul/Türkiye, hidayet@istanbul.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7563-5073

sarf ve nahve dair izahları da işlenmektedir. Mühaşşi Koca Ragıb'ın yapmış olduğu fikhî ve kelâmî açıklamalar da bahse konu edilmektedir. Hâşiyede yararlanılan kaynaklar da belirtilmektedir. Ayrıca bu makalede, eserin Osmanlı'nın hâşiyeye kültürü içinde ne tür bir kıymeti hâiz olduğu, alana nasıl bir katkı sağladığı ve yine birçok başarılı edebî ve tarihî eserler ile adından sıklıkla söz ettiren Râgıb Paşa'nın, İslâmî ilimlerde de aynı derecede behresi olup-olmadığı şeklindeki birtakım suallere cevaplar aranmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hâşiyeye, Beydâvî, Râgıb Paşa, İslâmî ilimler.

A Contribution to the Ottoman Hâshiya Culture: Koca Mehmed Râgıb Pasha and His Baydâwî Hâshiya

Abstract

In this study, the annotation (hâshiya) of Koca Mehmed Râgıb Pasha (d.1698/99-1763) to Baydâwî's tafsîr book called Anwârü't-tanzîl wa Asrârü't-ta'wîl is analyzed. Vasîf Efendi -who was a chronicler in his time- defined Koca Mehmed Râgıb Pasha -who was literary scholarly talented and the famous statesman- as "İnsan-ı kâmil denilmeye sezâ, sadru'l-vüzerâ elkabına revâ." For this purpose, initially, the life of the annotator (muhashshi) is mentioned generally. And then information about style and genre of the annotation which is a written work is given. Also in this study the book is evaluated in terms of method and content. Within this scope, how riwâyat and dirâyat methods were used in this annotation is tried to be detected with concrete examples. The annotation's approaches to the reasons of the revelation (asbab al-nuzûl), the attitude about isrâiliyyât, the statements about İ'câzu'l-Qur'ân, the explanations on qiraât, the explications related to sarf and nahw are handled. The fikhî and kalâmî explanations which Koca Râgıb Pasha made are mentioned too. The used references in the annotation are given. In this article, the answers to the questions as how important the annotation culture is in the Ottoman, how they contributed to this field and whether Koca Râgıb Pasha who is cited in the literary and historical works often is successful as far as in the Islamic Sciences are searched.

Keywords: Tafseer, Hâshiya, Baydâwî, Râgıb Pasha, Islamic Sciences.

Giriş

Vahy-i ilâhî'yi anlama ve yorumlama çabaları, Kur'ân'ın nüzûlünden itibaren dinamik bir şekilde süregelen ve anlayan özneler var oldukça da inkıtasından söz edilmesi mümkün olmayan fikrî bir faaliyetin tezahürüdür. Nitekim telif edilen ve günümüze dek ulaşan yüzlerce tefsir eserleri bu faaliyetin sürekliliğini açıkça yansıtmaktadır. Esasen insanın birtakım algılama ve akletme melekeleriyle donanmış olarak yaratılması, fitratında bilgiye karşı olan merak duygusu ve yine mümeyyiz vasfı olan öğrenme arzusu/kabiliyeti böyle bir düşünme ediminin sürekliliğini gerektirecektir.

İslam tarihi boyunca ifa edilegelen bu faaliyetler nazar-ı itibara alındığında gerek muhtevâ, gerek metodoloji, gerekse mezhebi ve meşrebi doğrultusunda kişilerin yapmış olduğu bu çalışmaların farklı nitelikler arz ettikleri tarihî ve sosyal bir realitedir. İlâhî kelâmın/hitabın anlaşılmasına dair yapılan bu farklı çalışmalardan birisi de Kur'ân'ın nüzûlünden yaklaşık altı asır sonra tebellür eden ve makalemizin de konusunu teşkil eden hâşîye türü eserlerdir. Bu tarz eserler, daha çok Zemahşerî'nin (v. 538/1144) ölümsüz eseri *el-Keşşaf* üzerine yazılan hâşîyelerle birlikte yaygınlaşmış, Beydâvî'nin (v. 685/1286) *Envaru 'l-tenzil*'i üzerine yazılan hâşîyelerle zirveye ulaşmış, böylece bu alanda muazzam bir hâşîye literatürü oluşmuştur.

Bu çalışmada, 18. yüzyılın önemli idarî ve siyasî simalarından ve ender şahsiyetlerinden biri olan Koca Mehmed Râgıb Paşa'nın Mısır'a vali olarak atandığı 1744 tarihi ile Rakka vilayetinde görevli olarak bulunduğu 1755 yılları arasında kaleme aldığı *Hâşîye 'alâ tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvî* adlı eseri muhtevâ ve metodoloji yönüyle ana hatlarıyla¹ incelenecektir.

Bu makale ile ayrıca Allah'ın Kitabı'nın doğru anlaşılması/yorumlanması yönünde azamî gayret sarf eden Osmanlı âlimlerinin ortaya koyduğu ilmî ve kültürel mirasın yetkin bir envanterinin tahrir ve tespit edilmesine mütevazı bir katkı oluşturması amaçlanmaktadır. Esasen bu husus bu kültürün varisleri olarak bizlerin omzuna, bu birikimin aktarılması ve sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi yönünde bir vazife yüklemektedir.

Râgıb Paşa ve eserleriyle ilgili tez, makale, bildiri gibi muhtelif çalışmalar, edebî ve tarihî araştırmalar yapmıştır.² Bunların bir kısmı onun şairliği ve şiir-

1 Geniş bilgi için bk. Melek Mollaibrahimoğlu, "Koca Râgıb Mehmed Paşa ve Hâşîye 'Alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvî Adlı Eserin Tahlili", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul, 2019, s. 39-160.

2 Bk. Bilge Karga Göllü, "Koca Râgıb Paşa Üzerine Bir Kaynakça Denemesi", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25/4, 2016, s. 137-146.

lerinin yer aldığı eserleriyle ilgiliyken,³ bir kısmı resmî görevlerini ifa ederken yazdığı münşeât ve telhisâtlarla ilgilidir.⁴ Ancak Râgıb Paşa'nın tefsirciliği ve burada sözünü edeceğimiz hâşiyesi üzerine yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlamadık. Daha da ötesi hâşiyeler üzerine yazılmış kitaplarda ve Osmanlı'da tefsir hâşiyeciliği konusunda yazılmış birçok eserde, böyle bir hâşiyeden bahsedildiğini dahi görmedik. Nitekim hâşiyeler üzerine 3 ciltlik kapsamlı bir eser vücuda getirmiş olan el-Habeşî, eserinin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil* tefsiri üzerine yazılmış olan hâşiyeler kısmında çok sayıda hâşiyeden muhaşşinin ismini açıkça tasrih ederek bahsettiği halde,⁵ sadece bir yerde burada üzerinde durduğumuz kitap hakkında (11-149 حاشية على تفسير البيضاوي خ راغب باشا) şeklinde bir bilgi vermiştir⁶ ki, bununla burada üzerinde durduğumuz esere mi işarete diyor, yoksa Ragıb Paşa Kütüphanesindeki başka yazma bir nüshaya mı dikkat çekiyor, belli değildir. Burada üzerinde durduğumuz esere işaret edildiğini kabul etsek bile, kitapta hâşiyeye ilgili bundan başka bilgi yoktur ki bunun da çok yetersiz bir malumat olduğu aşikârdır. Şükrü Maden de hem genel olarak hem de Osmanlı âlimlerince Beydâvî tefsiri üzerine yazılmış tam olanlar ile bir kısmı üzerine yapılmış eksik olanlar dahil çok sayıda hâşiyeden bahsettiği halde tam bir hâşiyeye olan Ragıb Paşa'nın Hâşiyesiyle ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.⁷ Diğer bazı çalışmalarda da Ragıb Paşa ve eseriyle ilgili bir bilgi bulamadık.⁸ Daha ilgin-

3 Bk. Hüseyin Yorulmaz, “Koca Râgıb Paşa Divânı (Araştırma ve Metin)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1989, s. 30-166; Yasin Dursun, “Koca Râgıb Paşa'nın Arûz Risalesi Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2014, s. 32-58.

4 Bk. H. Abdulkadir Özel, “Koca Râgıb Mehmed Paşa'nın Münş'eât ve Telhîsâtı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2014, s. XXII-LXI.

5 Bk. Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmiu's-ş-şurûh ve'l-hevâşî mu'cemun şâmilun li kutubi'l-meşrûha fi't-turâsî'l-İslâmî ve beyânu şurûhiâ*, 1, Ebuzabî, el-Mecmau's-sakâfî, 2004, s. 310-343.

6 Bk. el-Habeşî, *Câmiu's-ş-şurûh ve'l-hevâşî*, 1, s. 332.

7 Bk. Şükrü Maden, “Tefsirde Şerh Hâşiyeye ve Ta'rika Lüteratürü”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 3/1, 2014, s. 193-211 Ayrıca bk. a.mlf., “Osmanlılar'da el-Keşşâf ve Envâru't-Tenzîl Hâşiyeleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9/18, 2011, s. 241-273; a.mlf. *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envâru't-Tenzîl Hâşiyesi*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2015, s. 31-116.

8 Bk. Muhammed Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri –Tebliğler ve Müzakereler-*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2012, s. 167-194; Mesut Kaya, “İslam İlimler Tarihinde Muhâkemât Geleneği: Tefsir Hâşiyeleri Merkezli Bir Deneme”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 33, 2015, s. 29-34; Hakan Uğur, “Konya Yusufâğa ve Bölge Yama Eserler Kütüphanesi'ndeki Başlıca Beydâvî Hâşiyeleri”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları 1*, ed. Bilal Gökçir-Necdet Yılmaz-Necmettin Gökçir-Ömer Kara-Muhammed Abay-Mustafa Karagöz, İstanbul, İlim Yayma Vakfı, 2011, s. 427-440.

ci hayatı hakkında bilgi veren eserlerde ve tezlerde de hâşiyesine dair bir bilgiye tesadüf etmedik.⁹

Ancak araştırmalarımız neticesinde edindiğimiz bilgiye göre Abdulkadir Özel, tezinde Râgıb Paşa'nın Kâdî Beydâvî tefsiri üzerine yazmış olduğu bir hâşiyesinin olduğuna temas etmektedir.¹⁰ Nüshayı ilk olarak tespit eden ve onu eserleri arasında zikreden kişi ise, Râgıb Paşa Kütüphanesi fihristini hazırlayan Mahmud Seyyid ed-Duğeym'dir.¹¹ Bundan başka bir bilgiye rastlamadık. Bu konuda yapılmış ilk ve tek akademik çalışma olarak Melek Mollaibrahimoğlu'nun tezini¹² görmekteyiz. Mollaibrahimoğlu'nun tezinden istifadeyle oluşturulan bu makale de görebildiğimiz kadarıyla bu alanda yazılmış ilk makale niteliğindedir. Mollaibrahimoğlu'nun çalışması tez olarak, bu makalemiz de makale olarak bilhassa bu yönü itibarıyla özgünlük arz etmektedir. Biz bu çalışmaların, ileride yapılacak çalışmalara kaynaklık teşkil etmesini umuyoruz. Makaleden başta Mollaibrahimoğlu'nun tezi olmak üzere Koca Râgıb Mehmet Paşa üzerine yapılmış çalışmalardan istifade edildiği gibi ayrıca şekil bakımından daha sonra kitap olarak basılmış olan Şükrü Maden'in¹³ tezi ile Ersin Çelik'in¹⁴ tezleri gibi hâşiyeler üzerine yapılmış bazı çalışmalardan da yararlanılmıştır.

-
- 9 Bk. Yorulmaz, *Koca Râgıb Paşa Dîvânı (Araştırma ve Metin)*, s. 43-51; Mesut Aydın, "Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa'ya Dair Bir Portre", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/4, 2016, s. 25-27; Dursun, *Koca Râgıb Paşa'nın Arûz Risalesi Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, s. 48-50.
- 10 Bu çalışmada Râgıb Paşa'nın bir mektubunda kullanmış olduğu imzadan yola çıkılarak kendisinin Beydâvî tefsirine tashih ve tahşiyede bulunduğu ifade edilmektedir. Bahsedilen bu imzayla ilgili ise şu cümleler kaydedilmiştir: "Sadr-ı esbâk merhum Râgıb Paşa hazretleri tashih ü tahşiyeye buyurdıkları Tefsir-i Beydâvî'nün hitamına tahrîr buyurdıkları imzâdur" başlıklı takriz. Bk. Özel, *Koca Râgıb Mehmed Paşa'nın Munşe'ât ve Telhîsâtı*, s. 28.
- 11 Râgıb Paşa Kütüphanesi fihristini on cilt halinde hazırlayan Mahmud ed-Duğeym, Râgıb Paşa'nın hayatını kaleme aldığı ilk cildinde bu hâşiyenin mevcudiyetini nüshasıyla ispat etmektedir. O, kendisinden önce hiçbir müfehrisin bu eserden bahsetmediğini ve kendisinin de ancak bu çalışma esnasında eserin bilgisine/nüshasına muttali olduğunu dile getirmektedir. Bk. Mahmud es-Seyyid ed-Duğeym, *Fihrisu'l-mahtûtâti'l-Arabîyye ve'l-Turkiyye ve'l-Fârisîyye fi mektebeti Râgıb Paşa*, 1, Cidde, Sekîfetu's-safa el-ilmîyye, 1437/2016, s. 146-147.
- 12 Bk. Melek Mollaibrahimoğlu, "Koca Râgıb Mehmed Paşa ve Hâşiyesi 'Alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvî Adlı Eserin Tahlili", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul, 2019.
- 13 "Tefsirde Hâşiyeler Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde 'Alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2013.
- 14 "*Şeyhu'l-İslam Sa'dî Çelebi ve el-Fevâidu'l-Behîyye: Hâşiyesi Alâ Tefsiri'l-Beyzâvî Adlı Eserinin Tahlili*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize, 2015.

1. Râgıb Paşa'nın Hayatı

Çok renkli ve çok yönlü bir zat olan Ragıb Paşa, âlimliğinden ziyade siyasi ve bürokratik kişiliğiyle temayüz etmiştir. O yüzden biz de öncelikle bu yönü üzerinde duracağız.

1.1. Siyasî ve İdârî Hayatı

Birçok eserde Râgıb Paşa'nın İstanbul'da 1110/1698-99 senesinde dünyaya geldiği¹⁵ ve asıl adının Mehmed olduğu bildirilmektedir.¹⁶ Kaleme aldığı birçok eserinde kullandığı “Râgıb” mahlasına daha küçük yaşından itibaren ilme, bilgiye, kitaplara ve edebiyata olan rağbetinden dolayı müstahak olmuş, akranları arasında “Ragıb” diye çağrılmıştır.¹⁷ Esasen “râgıb” da “rağbet eden, ilgi ve alaka gösteren” anlamındadır. Bu mahlasını şiirlerinde de kullanmıştır. Devlet bürokrasisinde üst düzey görevler alması itibarıyla “Paşa”, -zannımızca- bu görevlerde

15 Bu konuda Erhan Afyoncu şu bilgiyi kaydetmektedir: “Birçok eserde Paşa'nın 1110'da doğduğu zikredilir. Ancak Mehmed Râgıb'a 24 Safer 1142 (18 Eylül 1729)'de defter-i hakanî kâtiplik görevi tevcih olunurken tahminen otuz beş yaşında olduğu belirtilmektedir. Eğer bu tarihte yaşı tam otuz beş ise doğum tarihi 1107 (1695-1696) olacaktır. (Bk. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-i Kadime Arşivi (= TKA), Tımar Ruznamçe Defteri (=TRD), nr. 813, 71'den naklen Erhan Afyoncu, “Kaleminden Kılıca: Koca Râgıb Paşa'nın Osmanlı Bürokrasisinde Yükselişi”, *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgileri Araştırmaları Şinasi Tekin Hatıra Sayısı I*, haz. Yücel Dağlı-Yorgos Dedes-Selim S. Kuru, Boston, Harvard Üniversitesi, 2007, s. 11, dipnot 1.

16 Bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2, haz. Yekta Saraç, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi, 2016, s. 616-618; Ebû Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmud b. Muhammed Ali ez-Zirikli, *el-A'lâm kâmusu terâcimi eşheri'r-ricâli ve'n-nisâi mine'l-arabi ve'l-musta'rabîn ve'l-musteşrikîn*, 6, Beyrut, Dâru'l-İlim li'l-melâyîn, 2002, s. 123; Muhammed b. Murad el-Huseynî, *Silku'd-durer fi a'yâni'l-karni's-sâni'aşer*, 1-2, 3. bs., Beyrut, Dâru'l-beşâiri'l-İslamiyye-Dâru İbn Hazm, 1988, s. 85, 174, 259; s. 61, 184; Mesut Aydınar, “Koca Râgıb Mehmed Paşa- Hayatı ve Dönemi: 1699-1763”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2005, s. 12; a.mlf., “Râgıb Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi DİA*, 34, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 403; ed-Duğeym, *Fihrisu'l-mahtûtât*, 1, s. 141; Yorulmaz, *Koca Râgıb Paşa Divânı (Araştırma ve Metin)*, 2-28; Niyazi Akşit-Ferruh Sanır, “Koca Ragıp Paşa”, *Genel Bilgi Ansiklopedisi*, İstanbul, Serhat Dağıtım, 1981, s. 851; Bekir Sıtkı Baykal, “Râgıb Paşa”, *İslâm Ansiklopedisi*, 9, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1988, s. 594-596; *Büyük Türk Klâsikleri*, “Koca Râgıb Paşa”, 6, İstanbul, Ötüken-Söğüt Yayınları, 1987, s. 379-386; Müjgan Cumbur, “Râgıb Paşa”, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, 7, Ankara, AKM Yayıncılık, 2007, s. 268-269. Hakkında yapılmış çalışmalara için bk. Göllü, “Koca Râgıb Paşa Üzerine Bir Kaynakça Denemesi”, s. 137-146.

17 Bk. Aydınar, “Râgıb Paşa”, 34, s. 403; *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, “Beyhan Kesik, Koca Ragıp Paşa”, erişim: 24.10.2020, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/koca-ragib-pasa>.

büyük başarılar elde etmesi itibarıyla de “Koca” sıfatları kendisine verilmiş, böylece âlimimiz, Koca Ragıb Mehmed Paşa ismiyle bilinir olmuştur.

Râgıb Paşa, Defterhâne’de memur olan babasının yanında iyi bir eğitim almış, daha sonra muhtelif âlimlerin yanında eğitimini iyice sağlamlaştırarak kısa zamanda akranları arasında temayüz etmiş,¹⁸ bu sayede de Dîvân-ı Hümâyûn kâtipliğine getirilmiştir.¹⁹ Bu görevi sürdürürken dönemin ilim ve kültürü için tek vasıta olan Arapça ve Farsçayı gayet iyi düzeyde öğrenmiştir. Farsça derslerini Hoca Salih Efendi’den almıştır. Ayrıca Yusuf Efendizâde’den sülûs ve nesih yazılarını meşk etmiştir. Onun, Asya dilleri gibi Avrupa dillerini de gayet iyi derecede öğrendiği belirtiliyor.²⁰ Öte yandan dönemin ünlü şairlerinin Türkçe ve Farsça şiirlerini okumuş, onlara nazirler yazmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi şiirlerinde Ragıb mahlasını kullanmıştır. Böylece hem dil, hem de edebiyat yönünden gayet iyi bir kişi olarak yetişmiştir.²¹

Râgıb Paşa ilmiye sınıfından ziyade kalemiye, seyfiye ve mülkiye sınıflarına mensuptur, ilmî kişiliğinden daha çok diplomat, siyasî ve askerî kişiliği ile öne çıkmıştır ve bu alanlarda tebarüz etmiştir. Bu yüzden ilmî hayatından ziyade memurluk hayatı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bununla birlikte aşağıda ilme olan merakına ve bu yöndeki gayretlerine de temas edeceğiz. Onun Farsça ve Arapçayı bilmesi ve yine imla ve kitabet ilmini haiz olması ona mesleğinde ilerleme yollarını açmış, daha 23-24 yaşındayken 1134/1722 yılında Osmanlı-İran savaşları esnasında fethedilen yerlerin tahrîri, yani bu bölgelerdeki nüfusun ve arazilerin yazım ve tescili²² için Revan Valisi Arifi Ahmet Paşa’nın maiyetine verilmiştir. Râgıb Paşa her ne kadar Ahmet Paşa’nın yanına

18 Bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmâni*, 4, haz. Nuri Akbayar, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 1340; Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri*, haz. Cemal Kurnaz, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 238; İsmail Hikmet, *Koca Ragıp Paşa ve Fitnat*, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1933, s. 6; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 6, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 345; Baykal, “Râgıb Paşa”, 9, s. 594; Hüseyin Yorulmaz, *Koca Ragıp Paşa*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 1; Ayhan Buz, *Sokullu’dan Damat Ferit’e Osmanlı Sadrazamları*, 2. bs., İstanbul, Neden Kitap, 2009, s. 249.

19 Baykal, “Râgıb Paşa”, 9, s. 594.

20 A. De Lamartine, *Sona Doğru (Türkiye Tarihi)*, 6, haz. M.R. Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser: 43, İstanbul, Kervan Kitapçılık, ts., s. 1580; Ömer Demirbağ, “Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 1999, s. 1-2.

21 İbrahim Mutlu, “Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi 200 Yaşında”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 12/1-2, 1963, s. 2; Yorulmaz, *Koca Râgıb Paşa Dîvânı (Araştırma ve Metin)*, 2-3; Aydın, “Râgıb Paşa”, 34, s. 403; Demirbağ, “Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb”, s. 18-57.

22 Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1993, s. 176-177.

tahrîr için gönderilmiş olsa da bir takım karışıklıklar sebebiyle bu görevini pek icra edememiş, bunun yerine birkaç önemli seraskerle²³ (komutanla) tüm doğu cephesini dolaşmış ve böylelikle önemli tecrübeler kazanmıştır. Sonrasında kendisine 1728 tarihinde Revan Defterdarlığı²⁴ gibi ilk ciddi pâyeye verilerek Osmanlı hiyerarşisinde vali ve kadıdan sonra gelen çok önemli bir makama -genç olmasına rağmen- getirilmiştir. Râgıb Paşa'nın buradaki defterdarlığı Revan'ın muhassile²⁵ devredilmesinden dolayı pek uzun sürmemiş ve neticesinde İstanbul'a çağırılmıştır. İstanbul'a çağırılışından kısa bir süre sonra Patrona Halil İsyanıyla İstanbul'un karışması ve kaosun çıkması sebebiyle Râgıb Paşa, Bağdat Valisi Ahmed Paşa'nın yanına defterdar olarak gönderilmiştir. O sıralarda Osmanlı-İran devletleri arasında yapılan hemen tüm müzakerelerde murahhas yani delege olarak bulunmuştur.²⁶

Bağdat'ın yedi ay süren zorlu kuşatmadan kurtarılmasındaki başarılarından dolayı 1148/1733'te İstanbul'a çağırılarak Maliye tezkireciliğiyle²⁷ taltif edilmiştir. Bir müddet sonra da 1735'te Erzurum seraskerliğine getirilen Ahmet Paşa'nın maiyetine ordu defterdarı ve reisulkuttâb²⁸ vekili olarak verilmiştir. Aynı yılın temmuzunda tecrübeli biri olarak Nadir Şah'ın elçileriyle görüşmelerde bulunmak üzere tekrar İstanbul'a çağırılmıştır.²⁹

Osmanlının gerileme devrinde reisiulkuttâb olarak görev başında olan Râgıb Paşa, ordunun içinde bulunduğu durumu göz önünde bulundurarak daima sulhtan yana tavır almış ve bunun tahakkuku için de ferâset ve basîretinin yansımaları niteliğindeki özgün görüşlerini beyan etmekten çekinmemiştir. Reisliğe başladığı ilk günlerinden itibaren görevinden azledinceye kadarki zamanda Osmanlı-İran arasında Nâdir Şah'ın Ca'ferî mezhebinin dört fikhî mezhebe paralel beşinci bir

23 Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1993, s. 376-377.

24 Defter, defterdar ve defterlik için bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1, s. 411-418.

25 Osmanlı Devlet sisteminde muhassıl ve manaları için bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, s. 569-570.

26 Yorulmaz, *Koca Râgıb Paşa Dîvânı (Araştırma ve Metin)*, s. 3-5; Baykal, "Râgıb Paşa", 9, s. 594-595; Mesut Aydın, "Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa'ya Dair Bir Portre", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/4, 2016, s. 4-5.

27 Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3, s. 491-492.

28 Resisu'l-küttâb için bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3, s. 25-27.

29 Yorulmaz, *Koca Râgıb Paşa Dîvânı (Araştırma ve Metin)*, s. 6; Aydın, "Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa'ya Dair Bir Portre", s. 5.

mezhep olarak kabul edilmesi talebi yönünde seyreden mezhebî tartışmalarda Râgıb Paşa, bu teklifin kabul edilmesini ileri sürmüş ve bunun lafzî bir tasdikten öteye geçmeyeceğini de özellikle vurgulamıştır.³⁰ Fakat bu durum, dönemin nüfuz sahibi olan Dârussaâde Ağası meşhur Hacı Beşir Ağa'yı rahatsız etmiş ve onun 1157/1744 yılında reislikten azledilip Mısır valisi olarak İstanbul'dan uzaklaştırılmasıyla sonuçlanmıştır.³¹

Beş yıl kadar sürecek olan bu memuriyeti sırasında Râgıb Paşa, Mısır'daki birçok olumsuz koşullara rağmen yılların vermiş olduğu engin tecrübeyle görevine, eyaletin ahvalini teftiş, islah ve tanzim üzere Memlûk idarecilerinden güvendiği adamları işbaşına getirmekle başlamıştır. Yine o günlerde cereyan eden ve birçok tarım arazilerine zarar veren Nil nehri felaketinin üzerine İstanbul'a üst üste raporlar çekmek suretiyle bir an önce benzeri felaketleri önleyecek bir seddin inşasının başlamasını sağlamıştır. Bu vesileyle ortaya koyduğu görüşleri, sadrazam ve padişah tarafından takdir kazanmış; özverili çalışmalarıyla da o güne değin valilerden nefret eden Mısır halkının kalbinde apayrı bir yer edinmiştir. Hatta Mısır'ın ileri gelenleri, İstanbul'a mahzarlar³² irsal ederek Râgıb Paşa'nın görevinin uzatılmasını talep etmişlerdir.³³

Mamafih Mısır'da Beşir Ağa destekli adamların çıkardıkları hâdiseler, Râgıb Paşa gibi daima sulhtan yana olan bir zatı bile canından bezdirmiştir. Nitekim Râgıb Paşa olası bir suikast endişesinden dolayı İstanbul'a bir mektup göndererek tayinini istemek durumunda kalmış³⁴ ve oradaki yorgunluğunu, Kâhire'nin kahrını tarihe geçen şu dizeleriyle adeta ölümsüzleştirmiştir:

30 Şem'dânizâde Süleyman Efendi, *Mur'î'tevârih*, 1, haz. M. Münir Aktepe, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976, s. 123; Yorulmaz, *Koca Râgıb Paşa Dîvânı (Araştırma ve Metin)*, s. 6, 8-10; Aydın, *Koca Râgıb Mehmed Paşa- Hayatı ve Dönemi: 1699-1763*, s. 160; Hasan Gültekin, "Koca Râgıb Paşa Münşeâtında Nâdir Şah ve Caferî Mezhebi Tartışmalarına Dair Mektuplar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 76, 2015, s. 55-78.

31 Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 8, haz. Erol Kılıç-Mümin Çevik, İstanbul, Üçdal Neşriyat, ts., s. 51; Şem'dânizâde, *Mur'î'tevârih*, s. 108, 109; Aydın, "Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa'ya Dair Bir Portre", s. 8, 9.

32 Mahzar: Müteaddit imzayı hâvi olarak bir madde hakkında yazılıp resmi makamlardan birine verilen kâğıt, arzuhal hakkında kullanılan bir tabirdir. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, s. 391.

33 Yorulmaz, *Koca Râgıb Paşa Dîvânı (Araştırma ve Metin)*, s. 11-12; Aydın, "Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa'ya Dair Bir Portre", s. 10.

34 Aydın, "Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa'ya Dair Bir Portre", s. 11.

Kelâl³⁵ geldi tasarrufdan Ümm-i Dünyâ'yı,
Yeter şu Kâhire'nün kahır, azm-i Rûm idelüm³⁶

Sonunda Râgıb Paşa'nın mektubuna bir cevap gelmiş ve 1161/12 Eylül 1748'de Kubbe vezirliği³⁷ ve Nişancılık³⁸ pâyeleriyle İstanbul'a çağırılmıştır. Fakat daha İstanbul'a ulaşmadan bu görevi, Aydın muhassıllığına tebdil edilmiştir (Aralık 1748). Burada da başarılı pek çok icraata imza atmasına ve daha iki-üç sene geçmesine rağmen Rakka eyaletine vali olarak gönderilmiştir (Safer 1164-Ocak 1751). Kuzeydoğu Suriye sınırlarında kalan Rakka bölgesi, bugün olduğu gibi o gün için de oldukça netameli bir bölgeydi. Kürt ve Türkmen aşiretlerinin bir türlü bitmek bilmeyen kavgaları, oraya gelen valileri usandırmıştı. Râgıb Paşa, bulunduğu yerde etnik kavgaları ortadan kaldırmak ve bölgenin kalkınmasını sağlamak gibi bir takım ıslâhî çalışmalarla işe koyulmuştur. Nitekim bir kez daha yaptığı başarılı icraatlar ile İstanbul'da adından söz ettirmiş ve Rakka halkının da gönünü kazanmıştır. Âdeten eyaletlerde yılda bir kere vali değiştirilmesine rağmen Râgıb Paşa dört seneden daha fazla burada kalmıştır. Bu esnada, "Kâhire'de uyguladığı önce yumuşak sonra sert siyasetini burada da uygulamış ve şerhlerinden illallah edilen Millî-Kebir aşiretinin isyancıbaşısı Beşşar'ın başını, yolunu takip edeceklere ibret olması için kavun misali yerde yuvarlatmıştır."³⁹

Râgıb Paşa, bu kez farklı bir usul ile yani Abdullah Paşa ile becâyiş yapılarak görev için 24 Ağustos 1755 tarihinde Halep eyaletine gönderilmiştir. Burada eyaletin kalkınmasına yönelik önemli adımlar atmıştır. Öyle ki Halep'te dokunan kumaşlardan alınan vergilerle ilgili zuhur eden probleme karşı Râgıb Paşa'nın ortaya koyduğu re'y ve muhassılının marifetiyle yapılan düzenleme, büyük takdir toplamış, hatta Kadı Yahya Efendi tarafından şer'iyeye siciline kaydedilip, ihtimal dâhilindeki müracaatlar için *dustûru'l-amel*⁴⁰ kılınmıştır. Râgıb Paşa, başarılı icraatları neticesinde yerli halkın ve yabancı koloni mensuplarının takdirini ve sevgisini kazanmış, "kendisiyle görüşülüp konuşulabilmesi imtiyaz olarak addedilen bir şahıs" olmuştur. Ayrıca İngilizler, Râgıb Paşa'yı oldukça liberal düşünceye sahip biri olarak görmüşlerdir.⁴¹

35 Bitkinlik, yorgunluk.

36 Demirbağ, "Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb", s. 305.

37 Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, s. 307-308.

38 Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, s. 697-700.

39 Aydın, "Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa'ya Dair Bir Portre", s. 12.

40 "Ahkâmiye amel olunmak lâzım gelen kanun ve kaide yerinde kullanılır bir tabirdir." Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1, s. 484.

41 Aydın, "Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa'ya Dair Bir Portre", s. 13.

Aradan iki yıl gibi (18 ay) bir zaman geçmemiştir ki bu kez Râgıb Paşa, sadrazamlık⁴² (başbakanlık) için İstanbul'a çağırılmış, o da hiç vakit kaybetmeden Halep'ten yola revan olmuş (22 Ocak 1757) ve elli günlük bir yolculuğun ardından İstanbul'a gelerek mühr-i hümayûnu bizzat Padişah'tan 1171/20 Mart 1757'de almıştır. Böylelikle de devlet hizmetlerinde en aşağı makamdan başlayarak, kademe kademe deruhte ettiği her bir vazifede bürokrasi ve diplomasi alanında engin tecrübeler edinerek Osmanlı Devleti'nin yurttaşı olan bir kişinin yükselbileceği en son makama/sadrazamlığa kadar terakkî etmiştir. Koca Râgıb Paşa, Padişah III. Osman'ın sonuncu, III. Mustafa'nın ilk sadrazamı olarak 1757-1763 yılları arasında 6 yıldan fazla bir süre Osmanlı Devleti'nde 161. sadrazam olarak görev yapmıştır.⁴³

İmparatorluk için, “*kaderin yolladığı bir armağan*”⁴⁴ olarak nitelenen Râgıb Paşa'nın sadrazamlık makamına gelişi, halk ve dostları tarafından büyük sevinçle karşılanmış ve o gün için pek çok tarih düşürülmüştür.⁴⁵ Râgıb Paşa, uzun yılların vermiş olduğu tecrübe ve müdebbir vasfıyla kısa zamanda payitahtta da âsâyişi sağlamak, Akdeniz ticaretini sekteye uğratan etkenleri ortadan kaldırmak ve halkın uzun zamandan beri içinde bulunduğu iâşe sıkıntısını izale etmek gibi konularda çözüme yönelik epeyce icraatlar gerçekleştirmiştir. Hatta bu esnada halka zulmeden bazı paşaları tard veya katl etmekten de imtina etmemiştir.⁴⁶

Râgıb Paşa, III. Osman'ın ölmesi ve ardından 16 Safer 1171-30 Ekim 1757'de sabaha karşı III. Mustafa'nın cülus merasiminin yapılması ile yeni padişahın da ilk sadrazamı olarak görevine devam etme imkânı bulmuştur.⁴⁷ Osmanlı Devleti'nde yıllardan beri ilk defa Râgıb Paşa'nın sadâret döneminde (1761 yılında), bütçe gelirleri giderlerin önüne geçmiş, bundan dolayı da III. Mustafa'nın med-

42 Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3, s. 81-88.

43 Baykal, “Râgıb Paşa”, 9, s. 595; Muhammed Ferid Bey el-Muhâmî, *Târihu'd-devleti'l-Osmâniyye*, thk. İhsan Hakkı, Beyrut, Dâru'n-nefâis, 1981, s. 327; Zirikli, *el-A'lâm*, 6, s. 123; Demirbağ, “Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb”, s. 10. Sadrazamlık yıllarına dair detaylı bilgi için bk. Aydın, “Koca Râgıb Mehmed Paşa - Hayatı ve Dönemi: 1699-1763”, s. 214- 237.

44 Lamartine, *Sona Doğru (Türkiye Tarihi)*, 6, s. 1580.

45 Önem verilen ya da dikkat çeken bir olayın yılını veya tarihini göstermek üzere ebced hesabıyla bir cümle, bir mısra ya da bir beyit söyleme/yazma sanatıdır. Bk. Turgut Karabey, “Tarih Düşürme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, s. 80-82.

46 Aydın, “Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa'ya Dair Bir Portre”, s. 15.

47 el-Muhâmî, *Târihu'd-devleti'l-Osmâniyye*, s. 329; Aydın, “Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa'ya Dair Bir Portre”, s. 16.

hini kazanmış ve nitekim Padişah, onu dul kız kardeşi Saliha Sultan ile evlendirerek aralarındaki ilişkiyi daha da pekiştirmiştir. Râgıb Paşa'nın Nebile Hanım ve Saliha Sultan adında iki zevcesi ve Nâile Hanım ile Lebibe Hanım adında da iki kızı olmuştur.⁴⁸

Râgıb Paşa'nın o dönemde çok az kişiye nasip olan sadrazamlık görevi ömrünün sonuna kadar olmak üzere altı yıl sürmüştür. Paşa, 25 Ramazan 1176/8 Nisan 1763 tarihinde Perşembeyi Cumaya bağlayan gecede *dâimu'l-harâre ve'd-dolab* denilen hastalık sebebiyle vefat etmiştir.⁴⁹ Cenaze namazı Fatih Camii'nde cuma namazını müteakip kılınmış, ardından da tabutu kendisinin Laleli/Koska'da inşa ettirdiği ve vefatından bir ay önce açılışı gerçekleşmiş olan kütüphanesine taşınarak hazîreye defnedilmiştir. Âdeta öldükten sonra bile kitap kokusu ve sıbyan mektebinden gelen sadâdan ayrı kalmak istemeyen bu bilge adamın kaybına, halk çok üzülmüş, şairler birçok tarih düşürmüştür.⁵⁰

1.2. İlmî Hayatı

Râgıb Paşa, yukarıda geçtiği üzere Osmanlı devlet adamları içerisinde başarılı bir bürokrat ve diplomat olması yanında, bu yönü kadar olmasa da ilmî yönden de bazı çabalar ve hizmetler içinde olmuştur. Nitekim kendine ait bir kütüphane inşa ettirmiş ve içinde -görev icabı gittiği Rakka, Haleb, Dımaşk, Hicaz, Mısır, Azerbaycan, Aydın ve diğer bölgelerden topladığı çok sayıda kitabı dercetmiştir. Yine Doğuya ait derin birikimiyle yetinmeyip Avrupa'dan da kitaplar getirtmiş, Newton ve Volter gibi aydınların eserlerini tercüme ettirerek Batı dünyasından da istifade etmeye çalışmış, Batılılara ait bazı mühim eseri de kitaplığına katmıştır. Böylece zengin bir kütüphane oluşturmuştur.⁵¹

Şairliği, hukuk bilgisi ve gittiği her yerde âlim ve şairlerle dostluk kurması da onun ilminin ve tecrübesinin artmasına ziyadesiyle katkıda bulunmuştur. Esasen kendisi de konağını bir ilim ve irfan merkezi haline getirmiş, daima

48 Aydın, "Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa'ya Dair Bir Portre", s. 17.

49 Mesut Aydın ve daha birçok araştırmacının tezlerinde Râgıb Paşa'nın bu hastalığı prostat olarak ifade edilmektedir. Bk. Aydın, "Koca Râgıb Mehmed Paşa- Hayatı ve Dönemi: 1699-1763", s. 237, 238. Fakat bu bilgiye rağmen Mahmud ed-Duğeym çalışmasında, Râgıb Paşa'nın tifo hastalığı sebebiyle vefat ettiğini kaydetmektedir. Bk. ed-Duğeym, *Fihrisu'l-mah-tûtât*, 1, s. 149.

50 Yorulmaz, *Koca Râgıb Paşa Divânı (Araştırma ve Metin)*, s. 20-21; Aydın, "Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa'ya Dair Bir Portre", s. 23.

51 Bk. Mollaibrahimoğlu, *Koca Râgıb Mehmed Paşa ve Hâşîye 'Alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvi Adlı Eserin Tahlili*, s. 32.

burada ilmî sohbetler ve münakaşalar olmuştur. Sohbet meclislerine büyük âlimlerinden İbrahim el-Halebî, Ezher Şeyhi İbrahim b. Mustafa el-Hanefî, Şâfiî müftü Abdülmevâhib, Muhammed b. Ömer el-Arabî, Abdülaziz b. Muhammed er-Rahbî, Mısır Müftüsü Cebertî, Ermeni Patriği Hagop Nalyan gibi her kesim ve milletten insanların yanı sıra şeyhülislamlardan Mehmed Esad, Çelebizâde Asım, Veliyyüddin Efendi gibi zatlar, Fıtnat Hanım, Haşmet, Nevres, Ahmed Nüzhet gibi şairler, İpsilanti gibi doktorlar ve daha başka pek çok dostu katılmıştır. Bu sohbet ve tartışmalarda memleketlerin âlimleri, kadıları ve müftüleri kendisiyle tartışmaya kadir olmadıkları gibi, onun yanında sohbet etmekten bile imtina etmişlerdir. Yakınları onu hep, “vakitlerinin çoğunu kitap okuyarak geçiren ve başlıca zevki, ilmî meseleler ile uğraşmak olan” biri olarak tavsif etmişlerdir.⁵² Vefat ettiği odasındaki eşyalar arasında kendi yazdığı kitaplarının dışında onlarca kitabın bulunmuş olması hakkında söylenen bu sözleri teyit etmektedir. Bütün bunlar onun ilim yönündeki gayretlerini göstermektedir.⁵³

Yine reisülküttab döneminde, meşhur âlimlerden olan Mısırlı İbrahim el-Halebî’yi kendine hoca tayin ettirmesi, Bağdat’ta, Mısır’da, Halep’te, İstanbul’da velhasıl bulunduğu her yerde etrafında daima ilim ehlinde halkalar oluşturması; inşa ettirdiği kütüphanesindeki kitapların birçoğunun içinde kendisine ait notların bulunması da onun ilme olan merakını, ilgisini yansıtmaktadır. Bu meydana Prusya Elçisi Rexsin’in onu, “Bir Paşa’dan çok ömrünü kitaba ve ilme vermiş bir derviş” şeklinde tanımlaması da oldukça manidardır. Yanı sıra Avrupa ilmini, havadisini ve siyasetini yakından takip etmesiyle de dikkat çekmektedir. Nitekim o, bu yönleri ile Tanzimat’ı hazırlayan aydınlardan birisi veya batı ilmine ve tarihine ilgi duyan 19. yy. aydınlarının öncülerinden sayılabilmektedir.⁵⁴ Bütün bunlar onun ne kadar entelektüel bir kişiliğe sahip olduğunun en somut göstergeleridir.⁵⁵

Râgıb Paşa Mısır’da Ezher Üniversitesi’nde Ruvvaku’ş-Sâm Şeyhi Ebu’r-Rıza Abdullatîf b. Ahmed b. Muhammed b. Ali ed-Dımeşkî el-Ezherî el-Mektebî’den

52 Aydın, “Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa’ya Dair Bir Portre”, s. 23.

53 Mollaibrahimoğlu, *Koca Râgıb Mehmed Paşa ve Hâşîye ‘Alâ Tefsiri’-l-Kâdî el-Beydâvi Adlı Eserin Tahlili*, s. 33.

54 Bk. Aydın, “Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa’ya Dair Bir Portre”, s. 23-24.

55 Mollaibrahimoğlu, *Koca Râgıb Mehmed Paşa ve Hâşîye ‘Alâ Tefsiri’-l-Kâdî el-Beydâvi Adlı Eserin Tahlili*, s. 24.

(1162/1749)⁵⁶ icâzet (meslekte yeterlilik izni, diploma)⁵⁷ almıştır.⁵⁸ Bu icâzet şu şekilde başlamaktadır: “قد أجزت لسيدنا ومولانا الوزير إجازة عامة في كل ما يجوز لي وعني” (Seyyidimiz ve mevlamız olan vezire/Râgıb’a, benim için ve yine benden rivâyeti caiz olan bütün bilgileri, eser/nakil ehlinin muteber gördüğü şartlar doğrultusunda rivâyet etmesi konusunda kendisine umumi bir icâzet/izin verdim...) Bu icâzetin kapsadığı ilimler ise şunlardır: *Sahihu'l-Buhârî* ve onun el-Askalânî ve el-Kastallânî'ye ait olan iki şerhi, *Sahih-i Müslim*, *Sünen-i Ebî Dâvud*, *Sünen-i Tirmizî*, *Sünen-i Nesâî*, *Sünen-i İbn Mâce*, *el-Muvat-ta*, Kâdî İyâd'a ait olan *eş-Şifâ fi ta'rîf hukûki'l-Mustafa*, el-Beğavî'nin *Mesâbîhu's-sünne*'si, el Hatib'in *Mişkâtu'l-mesâbîh*'i, el-Kâdî Ebu'l-Fazl İyâz'a ait olan *Meşâriku'l-envâr*, *el-Câmiu's-sağîr* ve İmam Nevevî'ye ait olan *el-Ezkâr*, *Tefsîru'l-Beydâvî*, *Tefsîru Ebi's-Suûd*, *el-Futûhâtu'l-Mekkiyye*, *Kâmûsu'l-Fîrûzâbâdî*, İbn Esir'in *en-Nihaye* ve diğer musannef ve merviyâtı, Şeyh Şerafuddin el-Bûsîrî'nin merviyâtı ve manzûmâtı, el-Cezûlî'nin *Delâilu'l-hayrât*'ı ve Ahmed en-Nehlî el-Mekki'den alınan *Tarîkatu'n-Nakşibendiyye* ve bunun dışında evrâd, ezkâr ve ed'iyeler... Bu icâzeti yazan, el-Fakir Ebu'r-Rıza Abdullatif b. Ahmed ed-Dımeşkî'dir.⁵⁹ Allah onun günahlarını affetsin, ayıplarını örtün (Âmin). Bu icazet⁶⁰ Ramazan ayının ilk onuna tevafuk eden ١١٠٨/1745 senesinde yazılmıştır.⁶¹

56 el-Mektebî eş-Şâfiî ed-Dımeşkî olarak bilinen Abdullatif b. Ahmed b. Ali, Mısır'da ikamet eden ve birçok ilimde behresi olan fâzil bir âlimdi. Özellikle hesap, felek, hey'et ve takvim bilgisinde meşhur idi. Dımaşk şehrinde doğmuş ve ilk ilmi tahsilini burada almıştır. Daha sonra Mısır'a geçmiş ve ölünceye kadar orada iskân etmiştir. Oranın en meşhur âlimlerinden ilim tahsil ettikten sonra öğrenciler yetiştirerek namı bütün beldeye yayılmıştır. Hayatının son zamanlarında bunları terk ederek her sene hacca gitmeye özen göstermiştir. Nitekim Arafat dağında 1749 senesinde vefat ederek orada gömülmüştür. Bk. Huseynî, *Silku'd-durer fi a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer*, 3, s. 118-119; ed-Duğeym, *Fihrisu'l-mahtûtât*, 1, s. 153.

57 Bk. Cemil Akpınar, “İcâzet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 393-400.

58 Bu icâzet Râgıb Paşa Kütüphanesi'nde 1471/2 demirbaş numarada muhafaza edilmektedir.

59 Râgıb Paşa, Abdullatif'in kendi şeyhlerinden/hocalarından olduğuna hâşiyesinde de işaret etmektedir. Bk. Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa ala Tefsîri'l-Beydâvî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Râgıb Paşa, nr. 70, vr. 523b.

60 Et-Tehânevî, *İstılâhâtu'l-funûn* adlı eserinde icazetin beş kısımdan bahsetmektedir... Beşincisinin de bir hocanın karşısındaki kişiye, “sana sahip olduğum bütün icazetlerimden icazet verdim” anlamında kullanılan ‘İcâzetu'l-mecâz’ olduğunu belirtmektedir. Yani “benim icazet aldığım bütün bilgileri sen de nakledebilirsin” anlamında kullanılmaktadır ve bu, sahih bir icazet türü olarak addedilmektedir. Bk. Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmîd et-Tehânevî el-Faruki, *Keşşâfu'ustılâhâti'l-funûn ve'l-ulûm*, 1, thk. Ali Dehrûc, Beyrut, Mektebe Lübnan, 1996, s. 99-100. Muhtemeldir ki Paşa'ya verilen bu umumi icazet de bu şekildedir.

61 Ed-Duğeym, *Fihrisu'l-mahtûtât*, 1, s. 153.

Yine Râğıp Paşa, Muhaddis Edîbu'l-Ârif Ali b. Mustafa el-Mîkâtî el-Halebî'den⁶² de icâzet almıştır.⁶³

Bütün bunlar büyük bir siyasi deha olması yanında Rağıp'ın aslında iyi bir İslam âlimi olduğunu da göstermektedir. Aşağıda bahsedeceğimiz hâşîyesini de bu ilmî yetkinlik ve tecrübeyle yazmıştır.

2. Râğıp Paşa'nın Beydâvî Tefsiri Üzerine Yazmış Olduğu Hâşîyesi

Rağıp Paşa, yukarıda da belirtildiği üzere esas itibariyle bir devlet adamı ve bürokrat olarak öne çıkmıştır ve bu bağlamda çok önemli hizmetler ifa etmiştir. Ancak o bunlarla yetinmemiş, küçüklüğünde ve gençliğinde aldığı iyi eğitim sayesinde ilimle iştigal etmekten de geri durmamıştır. *Hâşîye alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî* adlı eseri bu gayret ve iştigalinin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

2.1. Hâşîye'nin Müellife Nispeti ve Yazma Nüshasının Tavsifi

Araştırmamıza konu olan bu hâşîyenin tek ve tam nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Râğıp Paşa nr. 70'de bulunmaktadır. Nüsha okunaklı, güzel talik hattıyla bizzat müellifi yani Sadrazam Râğıp Paşa tarafından yazılmıştır. Nüsha 304x177, 205x91 mm ebadında olup 564 varak⁶⁴ ve tam bir sayfa ortalama 29 satırdan oluşmaktadır. Râğıp Paşa, bu hâşîyeyi ne zaman ve nerede yazdığına dair ferağ kaydında şu bilgileri kaydetmiştir:

“*Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil'i*, mutâlaa etmeye Kahire'deki valiliğim sırasında başladım, Rakka'da mâlikane vasfıyla görevli olarak bulunurken de tamamladım. Bu esnada gücüm nispetinde tedavülde bulunan birkaç hâşîye ve yaygın olan şerhlerinden yararlandım. Ayrıca *et-Tefsîru'l-kebir*, *İrşâdu'l-akli's-selim*, *Tefsir-i Nîsâbûrî* ve özellikle de mevcut olan şerh ve hâşîyeleriyle birlikte *el-Keşşâf'a* da müracaatlarda bulundum. Ayrıca o günler/yıllarda bir yandan hükümet işleriyle meşgul oluyor, bir yandan da bir beldeden diğer beldeye taşınmanın meşakkatiyle ibtilâ olunuyordum... Allah Teâlâ'dan, bu lezzeti (tefsir ilmiyle iştigal lezzetini) defalarca tadabilmem için vakit vermesini ve umudumu/

62 Ali b. Mustafa ed-Debbâğ Ebû'l-Feth el-Mîkâtî eş-Şâfiî el-Halebî (1174/1760)dir. Buhârî Şerhi, *Delâilu'l-hayat hâşîyesi* ve takrizleri mevcuttur. Ayrıca Râğıp Paşa Kütüphanesi'nde mah-tûtâtı mevcuttur. Bk. Ed-Duğeym, *Fihrisu'l-mahtûtât*, 1, s. 154.

63 Bu icâzet Râğıp Paşa Kütüphanesi'nde demirbaş nr. 1471/4 'de bulunmaktadır. Bu icazetin 1756 senesinde verildiği kaydedilmiştir. Bk. Ed-Duğeym, *Fihrisu'l-mahtûtât*, 1, s. 154.

64 ed-Duğeym varak sayısını 598, sayfa satır sayını da 28 olarak vermiştir. Muhtemeldir ki bu durum, dijital ortamdaki sayfa sayısı nazar-ı dikkate alınarak yapılmıştır; çünkü nüshanın varak sayısı 564'te bitmektedir. Ayrıca bu sayı (564 : ۵) şeklinde nüshanın ilk varakında da belirtilmiştir. Bk. Mahmud es-Seyyid ed-Duğeym, *Fihrisu'l-mahtûtât*, 3, s. 195-200.

şevkimi arttırmasını talep ediyorum. Ben, mevhibeler/ikramlar sahibi Rabbinin nimetlerine muhtaç olan vezirler/bakanlar arasında Râgıb olarak çağrılan Mehmed'im. İşte bu (nüsha), Şaban ayının son günlerinde izzet ve şeref sahibi olanın (Hz. Peygamber'in) hicret senelerinden 1168 (m. 1755)'de tamamlanmıştır.⁶⁵

Râgıb Paşa -ketebe kaydından da anlaşılacağı üzere-, bu hâşiyeyi, yaklaşık on bir yıl (1744-1755) gibi uzun bir zaman zarfında ve birçok gâileler/meşakkatler eşliğinde tamamlayabilmiştir. Böylece bir Osmanlı âlimi tarafından yapılmış tam bir Beydâvî hâşiyesi daha meydana gelmiştir.

Hâşiyenin müellif hattıyla mevcut nüshasını şekilsel açıdan değerlendirdiğimizde ciltsiz olduğu, ilk varakında “ط ٢٩، ٥٦٤” şeklinde varak sayfası ve satır sayısı bilgisinin, daha sonraki iki varakta ise hâşiyenin değil Beydâvî tefsirinin fihristinin bulunduğunu görmekteyiz. Fihristten sonraki varakta ise, Râgıb Paşa'ya ait bir mühür bulunmaktadır. Yine bu mühür ara ara bazı sayfalarda ve hâşiyenin son kısmında da kullanılmıştır. Bu mührün üzerinde şu cümleler yazılmaktadır: “حسبي الله وحده من الكتب التي وقفها الفقير إلى آلاء ربه ذي المواهب محمد المدعو بين» “الصدر بالرأغب وكفى عبده.» (Her işimde bir olan Allah bana kâfidir, o bana yeter. (Bu nüsha) İkramlar sahibi rabbinin nimetlerine muhtaç olan, ileri gelenler arasında Râgıb olarak anılan kişinin vakfettiği kitaplardandır. O, kuluna kâfidir).

Bu nüshada Beydâvî tefsiri, nesih hattıyla kısmen harekeli bir biçimde ana metin olarak yazılmıştır. Beydâvî tefsirinin hattı, Ali b. Muhammed adında bir zata aittir. Râgıb Paşa'nın notları ise bu yazma Beydâvî nüshasının kenar kısmında hâşiyeler olarak bulunmaktadır. Fakat bazen hâşiyeler için kenar kısımlar yeterli gelmeyip tefsir metninin dışında hâşiyeler için özel varaklar kullanılmıştır.⁶⁶ Muhtemelen Paşa, hâşiyeler için daha önce yazılmış olan bu nüshayı kullanmakla ileride onu okuyacak olanlara her iki metni yani kaynak metin ile hâşiyeler metnini aynı anda mütâlaa edebilme fırsatını sunmayı arzulamıştır. Ayrıca yer yer nüshadaki bazı varakların sonunda o sayfaların nerede yazıldığına dair bilgiler de verilmiştir.⁶⁷ Nüshanın bazı varaklarında hafif zedelenmeler ve sayfa sayılarında da küçük karışıklıklar müşahade edilmektedir.⁶⁸ Fakat sayfa siteminde böyle bir

65 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa ala Tefsiri'l-Beydâvî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Râgıb Paşa, nr. 70, 564a.

66 Bu durum, daha çok nüshanın ilk yirmi varığında gerçekleşmektedir. Yine 400b, 401a, 502b ve 503a gibi bazı varakların bulunduğu kısımlarda da hâşiyeler metni için ekstra sayfalar kullanılmıştır. Bu sayfaların ekserisinde birtakım izahlar bulunmakla birlikte üzerinde hiçbir notun olmadığı sayfalar da müşahade edilmiştir. Ayrıca Râgıb Paşa, hâşiyeler için özel olarak koyduğu bu sayfaları bağımsız olarak numaralandırma da yapmıştır.

67 Bu tarz örnekler için bk. Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, 7a, 120b, 121a, 496b, 497b.

68 Şöyle ki, vr. 205'ten 235'e kadar olan kısım numaralandırılmamıştır. Bu kısımdan sonra 235

karişıklık olmasına rağmen metinde -kontrolümüz neticesinde- herhangi bir eksiklik görülmemiştir.⁶⁹

Hâşiyeler kendi aralarında üslûb yönüyle farklılık arz etmektedir. Râgıb Paşa'nın üslûbuna baktığımızda onun, üzerine hâşiyeye yazmak için seçtiği tefsir ibaresine, kırmızı mürekkeple yazılan “قوله” kelimesiyle işaret ettiğini; hâşiyeye düşülecek cümlenin sadece baş kısmını zikrederek geri kalan kısmı “إلى آخره” cümlesinden yapılan “الخ” ve yine musannif Beydâvî'yi, “قاله المص أو استعمله المص” (Onu musannif söyledi veya musannif kullandı) şeklindeki kısaltmalar ile imlemede olduğunu müşahede etmekteyiz.⁷⁰

Râgıb Paşa Beydâvî'nin muradını ortaya koymak için “ey, ya'nî, fi, yurîdu ve yuhtemel” gibi formları ve nadir de olsa soru-cevap üslûbunu kullanmaktadır.⁷¹

Yine Râgıb Paşa hâşiyesinde zaman zaman bugün edisyon kritik veya metin tahkiki olarak adlandırılan bir yöntemle nüshalar arasındaki yazım farklarına da değinmektedir.⁷²

Kapsamı bakımından incelediğimizde Râgıb Paşa Hâşiyesi, tam hâşiyelerden addedilebilir. Zira Hâşiyeye, Beydâvî tefsirinin başıyla başlamakta ve sonuyla bitmektedir. Başka bir ifadeyle Beydâvî tefsirinin, dolayısıyla da Kur'an'ın tamamını kapsamaktadır. Hâşiyedeki izahların, Fâtiha ve Bakara suresinin ilk iki sayfasını kapsayan kısımlarda yoğunluk arz ettiği, Hicr suresine kadar talikat şeklinde seyrettiği, Nahl suresinden sonra kısmen, son cüzlerde ise tekrar bir yoğunluk gösterdiği görülmektedir.

2.2. Hâşiyenin Kaynakları

Râgıb Paşa ferağ kaydında hâşiyesini ne zaman ve nerede kaleme aldığını belirttikten sonra hangi kaynaklardan yararlandığını da şu cümlesiyle ifade etmektedir: “Bu esnada yanımda bulunan *et-Tefsîru 'l-kebîr*, *İrşâdu 'l-akli 's-selim*, *Tefsir-i Nisâbûrî* ve özellikle de mevcut olan şerh ve hâşiyeleriyle birlikte *el-Keşşaf* a murâcaatlarda bulundum.”

şeklinde iki sayfa eksik olarak numaralandırılmaya devam edilmiştir. Yine 247'inci sayfa 249 olarak gösterilmiştir.

69 Mollaibrahimoğlu, *Koca Râgıb Mehmed Paşa ve Hâşiyeye 'Alâ Tefsiri 'l-Kâdî el-Beydâvî Adlı Eserin Tahlîli*, s. 43.

70 Râgıb Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. Mukaddime, Hâşiyeye, 2b, 4a, 5d, 5b, vr. 6b, 11a.

71 Bk. Mollaibrahimoğlu, *Koca Râgıb Mehmed Paşa ve Hâşiyeye 'Alâ Tefsiri 'l-Kâdî el-Beydâvî Adlı Eserin Tahlîli*, s. 44.

72 Bu tarz örnekler için bk. Râgıb Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. Mukaddime, hâşiyeye 2b, 3a, 3b, 517a.

Bunlarla birlikte Râgıb Paşa'nın hâşiyesinde iktibasta bulunduğunu ve kendisinin de isimlerini sarıh bir şekilde beyan ettiğini müşahede ettiğimiz bütün kaynakları kronolojik olarak şöylece sıralayabiliriz: İbn Habîb en-Nîsâbü'rî'nin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru'n-Nîsâbü'rî)* adlı eseri; Ebü'l-Hasan el-Vâhidî en-Nîsâbü'rî'nin (v. 468/1076) *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd ve et-Tefsîru'l-basît* adlı eserleri; Zemahşeri'nin (v. 538/1144) *el-Keşşaf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl* adlı eseri; Fahrüddin er-Râzî'nin (v. 606/1210) *Mefâtîhu'l-ğayb/et-Tefsîru'l-kebîr* adlı tefsiri; İbnu't-Temcîd Muslihüddin Mustafa b. İbrâhim el-Hanefî er-Rûmî'nin (v. 855/1451) *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*'i; İmâdüddin Mansûr b. el-Hasan b. Ali b. Sadriiddin el-Kureşî el-Kâzerûnî'nin (v. 860/1456) *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*'i; Molla Hüsrev'in (v. 885/1480) *Hâşiyetu evâili tefsîri'l-Beydâvî'si*, Sinan Efendi/Hoca Sinan'ın (v. 891/1486) *Hâşiye alâ tefsîri'l-Beydâvî'si*; Zekerîyya el-Ensârî'nin (v. 926/1520) *Fethu'l-celîl bi-beyâni hafîyyi Envâri't-tenzîl*'i; İsmâmuddin el-İsferâyî'nin (v. 945/1538) *Hâşiye ala tefsîri'l-Beydâvî'si*; Sâdî Çelebi'nin (v. 945/1539) *el-Fevâidu'l-behiyye'si*; Muhyiddin Şeyhzade'nin (v. 950/1543) *Hâşiye ala tefsîri'l-Beydâvî'si*; Ebussuûd Efendi el-İmâdî'nin (v. 982/1574) *İrşâdu'l-akli's-selim ilâ mezâye'l-Kitabi'l-Kerim*'i; Abdülhakim es-Siyalkûtî'nin (v. 1067/1657) *Hâşiye ala tefsîri'l-Beydâvî'si*; Şihabuddin Hafâcî'nin (v. 1069/1659) *İnâyetu'l-Kâdî ve kifâyetu'r-Râzi ala tefsîri'l-Beydâvî'si* ve şurûhu'l-Keşşâf diye nitelediği eserler. Bunların arasında en çok başvurduğu kaynak Hafâcî'nin *İnâyetu'l-Kâdî* adlı hâşiyesidir.⁷³

Râgıb Paşa dolaylı yoldan bu eserlerin kullanmış olduğu diğer kaynakları da kullanmış bulunmaktadır, fakat biz burada sadece direkt alıntı yaptığı birincil kaynaklar niteliğindeki eserlerin isimlerini vermekle iktifa etmeyi uygun gördük.

Râgıb Paşa, kaynaklardan alıntı yaparken genelde şu formel kalıpları kullanmaktadır: “من حاشية عبد الحكيم السيلالكوتي^{٧٤}، من حاشية المولى خسرو أو ملخصا من شرح ملا^{٧٥} خسرو^{٧٦}، ملفقا من شيخ زادة والشهاب والسعدي^{٧٦}، قاضي زكريا و ملا خسرو، شهاب^{٧٧} أو مولى خسرو^{٧٨}”^{٧٩} من همامش الكشاف^{٧٩}

73 Mollaibrahimoğlu, *Koca Râgıb Mehmed Paşa ve Hâşiye 'Alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî Adlı Eserin Tahlîli*, s. 45-48.

74 Bk. Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, hâşiye 1a, 1b, 10c, 11a, 12b.

75 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, hâşiye 1a, 12b, vr. 6b.

76 Bk. Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 514b.

77 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 2a.

78 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, hâşiye 3a, 12a. Örneklerdeki مولى ملا أو مولى şeklindeki farklılıklar Ragıp Paşa'ya aittir.

79 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 77a.

Râgıb Paşa zaman zaman Hafâcî'nin hâşiyesi gibi detaylı bir hâşiyeden telhis yaptıktan sonra: "Kim detaylı bir şekilde öğrenmek istiyorsa bu hâşiyenin aslına müracaat etsin"⁸⁰ tarzında okuyucuyu asıl kaynağa tevcih etmekte veya alıntı yaptığı kaynağı zikrettikten sonra tafsilatının Şihab'da bulunduğunu ifade etmektedir.⁸¹

2.3. Hâşiyenin Metot ve Muhtevâ Açısından Değerlendirilmesi

Râgıb Paşa hâşiyesini telif ederken eserinde nasıl bir metot uygulayacağına dair herhangi bir bilgi vermemiştir. Mamafih Beydâvî gibi dirâyet yöntemlerinin baskın olduğu bir tefsir üzerine yazılan hâşiyelerdeki bu eserde, hem rivâyet hem de dirâyet yöntemlerinin kullanıldığı ve birçok hâşiyede mütâlâa edildiği gibi burada da kahir ekseriyeti, irab yönündeki açıklamaların oluşturduğu müsellemler bir hakikattir. Biz de muhtelif başlıklar altında bu yöntemleri, her birine somut örnekler vererek tavsif edeceğiz. Hâşiyeler'in aslı olan Beydâvî tefsiri, ağırlıklı olarak bir dirâyet tefsiri olduğundan, biz de burada Râgıb Paşa'nın hâşiyesinde önce dirâyet yöntemini nasıl uyguladığından bahsedeceğiz.

2.3.1. Dirâyet Yöntemiyle Tefsiri

Dirâyet yöntemi, Kur'an'ı rivâyetlerin yanı sıra, aklî ve mantikî izahlar yaparak, ulûmu'l-Kur'an'ı hesaba katarak, sarf, nahiv, beyan, bedi, fesahat, belağat gibi dilbilimlerini nazara alarak, târihi ve dönemin bilgi birikimini göz önünde bulundurarak, kelâm, fıkıh ve benzeri yönleri dikkate alarak tefsir etmektir.⁸² Râgıb Paşa, hâşiyesinde bu yöntemi de uygulamıştır.

2.3.1.1. Kur'an'ı Kur'an'la Tefsiri

Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri yöntemi her ne kadar öteden beri bir "rivâyet yöntemi" olarak kabul edilmişse de son zamanlarda yapılan çalışmalar, bu yöntemin daha ziyade bir "dirâyet yöntemi" olması gerektiğini ortaya koymuştur.⁸³ Biz de burada Kur'an'ın Kur'an'la tefsirini bir dirâyet yöntemi olarak kabul ettik ve o yüzden buna dirâyet yöntemi başlığı altında yer verdik.

80 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, hâşiyeler 10b.

81 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr.13a, 544a.

82 Bk. Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1, el-Kâhire, Mektebetu Vehbe, ts., s. 183-184; Mustafa Karagöz, "Tefsirde Rivâyet-Dirâyet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *bilimnâme*, 5, 2004, s. 45-60.

83 Mustafa Öztürk, "Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri: Bir Mahiyet Soruşturması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2, 2008, s. 1-19; Muhammed Aydın, "Rivâyet Tefsiri Kavramı ve Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 2009, s. 1-22.

Beydâvî ve onun tefsirine hâşiye yazmış olan müellifimiz Rağıp Paşa, bunların her ikisi de bu yöntemi uygulamışlardır. Özellikle müfessir Beydâvî'in yapmış olduğu tefsiri daha anlaşılır kılma ve muhtemel yanlış anlaşılmaları önleme adına, ilgili ayetin dışında başka ayetleri referans göstermiştir. Nitekim “إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ” “Ancak Allah'ın halis kulları başka. İste onlar için belli bir rızık, meyveler vardır. Onlar ikram gören kimselerdir”⁸⁴ ayetlerinde geçen “رِزْقٌ مَّعْلُومٌ فَوَاكِهُ وَهُمْ مُكْرَمُونَ” (malum bir rızık) cümlesine binaen müfessir Beydâvî, cennet ehline verilecek rızıkın “devamlı olma” özelliğini taşıdığını vurgulamıştır.⁸⁵ Râgıb Paşa müfessirin bu ifadesinin mukadder bir suale cevap teşkil ettiğini söylemektedir. Şöyle ki; rızık ancak ölçülebildiği takdirde malum olabilir; fakat başka bir ayette “يُرِزْقُونَ فِيهَا بَغِيرِ حِسَابٍ” denerek cennet ehlinin hesap edilemeyen/ölçülemeyen bir rızıkla rızıklandırılacağı belirtilmektedir.⁸⁶ Bundan dolayı müfessir buradaki bilinirliğin, “لا مقطوعة ولا ممنوعة” (tükenmeyen ve yasaklanmayan)⁸⁷ ayeti gibi ayetlerde ifade edildiği üzere o rızık daimi olmak gibi bir vasfî/özelliği itibariyle olacağını izah etmektedir.⁸⁸

Kâdî Beydâvî, “...Allah'a “وَوَيْلٌ لِّلْمُشْرِكِينَ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ” ortak koşanların vay hâline! Onlar zekâtı vermeyen kimselerdir. Onlar ahireti de inkâr ederler”⁸⁹ ayetlerinin tefsiri mahiyetinde şu cümleleri serdetmektedir: “Müşrikler, cimriliklerinden ve içlerinde halka karşı şefkat duyma yetisi barındırmadıklarından ötürü zekât vermezler. Bu, büyük bir erdemsizliktir. Bu ayet kâfirlerin İslam'ın emirleri ile muhatap olduklarına delil teşkil etmektedir. Bir görüşe göre ise bu ayetin anlamı, ‘onlar nefislerini temizleyecek olan iman ve tâatı yerine getirmezler’ şeklindedir.”⁹⁰

Râgıb Paşa, müfessirin bu açıklamalarına binaen hâşiyesinde şu ifadeleri kaydetmektedir: “Zekât Medine’de farz kılınmış olmasına rağmen onun bu ayette zikredilmiş olması bu surenin Mekkî olmasına engel teşkil etmez; çünkü Medine’de, elde edilen ürünlerden ne kadarının verileceği (zekâtın miktarı) yani farz olan miktar tayin edilmiştir. Mekke’de ise zekât herhangi bir miktar ile sınırlandırılmadan farz kılınmıştır. Bu durum yine (Mekkî olan) başka bir surede “وَأَتُوا”

84 es-Sâffât, 37/40-42.

85 Bk. Nâsiruddin Ebu'l-Hayr Abdulah b. Ömer el-Kâdî el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, 5, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî, Beyrût, Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî-Müessestü't-târîhi'l-Arabî, ts., s. 9.

86 el-Mü'min, 40/40.

87 el-Vâkia, 56/33.

88 Rağıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 365b.

89 Fussilet, 41/6-7.

90 el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, 3, s. 67.

..حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ” “... Hasat günü de hakkını (öşürünü) verin”⁹¹ şeklinde ifadesini bulmuştur.⁹² Râgıb Paşa böylelikle bu ayeti başka bir ayeti referans göstererek açıklamakta ve ileri sürdüğü bu görüşü onunla desteklemiş olmaktadır.

Râgıb Paşa, bu alıntıyı eş-Şihab’ın hâşiyesinden özetleyerek aldığı⁹³ ve bu konunun Rum suresinde detaylı bir şekilde anlatıldığını belirtmektedir. Biz bu bilgiyi teyit etme amacıyla, Rum suresinde “وَمَا آتَيْتُمْ مِّنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَٰئِكَ” “Ama Allah’ın hoşnutluğunu isteyerek her ne zekât verirseniz; işte bunu yapanlar sevaplarını kat kat arttıranlardır”⁹⁴ şeklindeki ilgili ayete yöneldiğimizde Râgıb Paşa’nın hâşiyesinde herhangi bir açıklama görmemekteyiz. Fakat alıntı yaptığı kaynağı yani *Hâşiyetu ’ş-Şihab’ı* incelediğimizde ise, ilgili ayet kısmında detaylı bir açıklama bulunmaktadır.⁹⁵ Dolayısıyla bu durum bize, Râgıb Paşa’nın bazen alıntı yaptığı bilgiyi, asıl kaynakta ifade edildiği şekilde (eş-Şihab’ın Fussilet suresinde ilgili ayet kısmındaki lafızlarla) aktardığını göstermektedir.

2.3.1.2. Dilbilimsel Açıklamalar

Beydâvî tefsirinin en önemli özelliklerinden biri yapmış olduğu dilbilimsel açıklamalardır. Esasen Beydâvî tefsiri, dilbilimsel tefsirin, özellikle de beyan, bedî’ ve belagatin en güzel örneklerinin bulunduğu *Keşşaf*’ın çizgisinde bir tefsir olması hasebiyle o da bu yönü öne çıkarmıştır.⁹⁶

Beydâvî, Yasin suresindeki “الَّذِي جَعَلَ لَكُم مِّنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ” (O ki sizin için yaş (merh ve/veya afar) ağacından ateş çıkarır)⁹⁷ ayetinde geçen “من الشجر الأخضر” (yaş ağaç) ibaresinin “على المعنى” (mana esas alındığında) diyerek ahdar kelimesinin müennes hali olan hadra ile “من الشجر الخضراء” takdirinde olduğunu ifade etmektedir.⁹⁸ Râgıb Paşa burada musannifin “على المعنى” kelimesi ile ne tür bir bilgi kastettiğini şu şekilde vuzuha kavuşturmaktadır: “الشجر” ismi lafzen müzekker, manen çoğul isim olduğu için müennestir; aynen “ثمر ثمرة” (*semera, semer*) kelimesinde olduğu gibi. Bu kelime yani *şecer* kelimesi “شجرة” (*şecera*) kelime-

91 el-En’am,6/141.

92 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 459b.

93 Bk. Şihabuddin Hafâcî, *Hâşiyetu ’ş-Şihâb el-müsemmâ İnâyetu ’l-Kâdî ve kifâyetu ’r-râdî alâ tefsiri ’l-Beydâvî*, 7, Beyrût, Dâru Sadır, ts., s. 388-389.

94 er-Rûm, 30/38.

95 Hafâcî, *Hâşiyetu ’ş-Şihâb*, 7, s. 123-124.

96 Bk. Süleyman Gür, “Kâzî Beyzâvî Tefsirinde Belagat İlmi ve Uygulanışı”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2014, s. 44-338.

97 Yâsîn, 36/80.

98 el-Beydâvî, *Envâru ’t-tenzil ve esrâru ’t-te’vil*, 4, s. 2754.

sinin çoğuludur. Bu ve benzeri isimler bazen lafzına bazen de manasına hamledilerek kullanılır. Örneğin şu ayetlerde bu durum apaçık görülmektedir: “ثُمَّ إِنَّكُمْ أَيْهَا الضَّالُّونَ الْمُكْذِبُونَ (٥١) لَأَكْلُونَ مِنْ شَجَرٍ مِنْ زُقُومٍ (٥٢) فَمَالُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ (٥٣) فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنْ أَغْصَانٍ، زَاكُومًا مِمَّا يَخْتَلُونَ (٥٤) الْحَمِيمِ (٥٤)” (Sonra siz ey haktan sapan yalanlayıcılar! Mutlaka (cehennemde) bir ağaçtan, zakkumdan yiyeceksiniz. Karınlarınızı ondan dolduracaksınız. Üstüne de o kaynar sudan içeceksiniz). Bu ayette “منها” ve “عليه” şeklinde gelen her iki zamir de “شجر” kelimesine racidir. Birincisinde zamir *şecer* kelimesinin lafzı esas alınarak müzekker, ikicisinde ise manası esas alınarak müennes kılınmıştır.¹⁰⁰

Râgıb Paşa, Neml suresindeki “وَكَانَ فِي الْمَدِينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ (Şehirde dokuz kişilik bir çete vardı. Bunlar yeryüzünde bozgunculuk yapıyorlar ve ıslaha çalışmıyorlardı)”¹⁰¹ ayetinde geçen “تِسْعَةُ رَهْطٍ” (dokuz kişilik çete) cümlesinin irabı ile alakalı şu nahvî bilgileri kaydetmektedir: “Nahvî bir kural gereği üçten ona kadar olan sayıların temyizleri cemi/çoğul olarak gelir. “رَهْط” (raht) kelimesi lafzen müfret olduğu halde burada dokuz sayısının temyizi olarak gelmiştir; çünkü -musannifin de ifade ettiği gibi- bu kelime müennes olan “cemaat” manası taşımaktadır. Dolayısıyla sanki bu ayette “تِسْعَةُ أَنْفُسٍ” (Dokuz nefis) denilmektedir.”¹⁰²

Râgıb Paşa müfessirin dilbilimsel tahlilleri bağlamında mukaddimesinde kullandığı “فَكَشَفَ عَنْهُمْ قَنَاقَ الْإِنْعِاقِ” (onlar görsünler diye muhkem ayetleri üzerindeki kapalı peçeyi açtı)¹⁰³ cümlesini açıklarken: “Burada istiâre-i mekniyye ve tahyîliyye vardır. Kapalı olan kelimeler, örtülü/peçeli olan bir kadına benzetilmiştir. Müşebbehun bih (kadın) hazfedilerek onun levazımı olan peçenin zikredilmesi ile ona işaret edilmiştir”¹⁰⁴ diyerek belâğî bir duruma işaret etmiştir.

Beydâvî, (namazlarını kırlarlar) anlamında “وَيَقِيمُونَ الصَّلَاةَ” şeklinde geçen Bakara suresi 3. ayetiyle alakalı dört mana zikretmektedir.¹⁰⁵ Râgıb Paşa zikredilen bu dört mananın ilk ikisinde yani “يَعْدِلُونَ أَرْكَانَهَا أَوْ يَوَاطِبُونَ عَلَيْهِ” (onun rükünlerini muntazaman bir şekilde yerine getiriyorlar veya o namaza devam ediyorlar) cümlelerinde istiâre-i tebe‘iyye olduğunu,¹⁰⁶ üçüncüsünde “يَتَشَمَّرُونَ لِأَدَائِهَا” (onu

99 el-Vâkia, 56/51-54.

100 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr.432 b. Benzeri etimolojik örnekler için bk. vr. 454b, 457a, 463a.

101 En-Neml, 27/48.

102 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 383a. Benzeri nahvî örnekler için bk. vr. 8b, 9b, 10a, 345a, 422b, 439a, 440a, 475b.

103 el-Beydâvî, *Envâru ‘t-tenzil ve esrâru ‘t-te ‘vil*, 1, s. 23.

104 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. Mukaddime.

105 Bk. el-Beydâvî, *Envâru ‘t-tenzil ve esrâru ‘t-te ‘vil*, 1, s. 38.

106 İstiâre-i tebe‘iyye: Musteâr (kendisinde istiâre yapılan kelime), müştak, ism-i zaman ve mekân,

eda etmek için hazırlanıyorlar) cümlesinde mecaz-ı mursel (kolları sıvamak),¹⁰⁷ dördüncüsünde “يُؤَدُونَهَا” (eda ediyorlar) cümlesinde ise, mecaz olmayıp kinaye¹⁰⁸ olduğunu söylemektedir.¹⁰⁹

Müfessirin Ankebut suresindeki “مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ” (Allah’tan başkalarını dost edenlerin durumu, kendine bir ev edinen örümceğin durumu gibidir. Evlerin en dayanıksız ise şüphesiz örümcek evidir. Keşke bilselerdi!)¹¹⁰ ayetinin tefsirinde kullandığı “فِيمَا اتَّخَذُوهُ مَعْتَمِدًا وَمَنْكَلًا” (Orayı sığınak edinmeleri...) ¹¹¹ cümlesine binaen Râgıb Paşa şu açıklamaları yapmaktadır: “Bu ayet “تَشْبِيهِ الْهَيْئَةِ بِالْهَيْئَةِ” (bir sureti başka bir surete benzetmek) kabilindedir. Şöyle ki; putları dost ediniş onlara ibadet eden ve onlardan menfaat umarak onlara itimat eden kimsenin hali, kendisini ne sıcak ne soğuk ne de yağmur ve eziyetten koruyan –kısacası normal bir evden beklenen hiçbir menfaati sağlamayan- bir yuva/ev edinen örümceğin haline benzetilmiştir. Biz deriz ki, ‘bu ayet “تَشْبِيهِ الْمَرْكَبِ بِالْمَرْكَبِ” (teşbîhu’l-murekkebi bi’l-murekkebi)¹¹² kabilindedir; çünkü her iki tarafın da bir sığınağı ve ona itimadı söz konusudur.”¹¹³

ism-i alet, fiil, isim fiil veya edatlardan biri ile yapılan istiâre çeşidine denir. (Bk. Ebû Ya’kûb Yusuf b. Ebibekir Muhammed b. Ali es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-ulum*, nşr. Naim Zerkûr, 2. bs., Beyrût, Dâru’l-kutubi’-ilmiyye, 1407/1987/, s. 369-380; es-Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâga*, nşr. Yusuf es-Somaylî, Beyrût, el-Mektebetu’l-asriyye, ts., s. 264; Nusreddin Bolelli, *Belâgât Beyan-Meânî-Bedi’ İlimleri Arap Edebiyatı*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015, s. 94.

107 Mecaz-ı mursel: Muşâbehetin dışında gözetilen bir alakadan dolayı aslı mananın kastedilmediğine delalet eden bir karine ile birlikte kasıtlı olarak aslı manası dışında kullanılan kelimedir. Hakiki mananın kullanılmasına mani olan bu karine, lafziyye veya hâliyye olabilir. Bk. es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-ulum*, s. 356-369; el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâga*, s. 252; Bolelli, *Belâgât Beyan-Meânî-Bedi’ İlimleri Arap Edebiyatı*, s. 126.

108 Kinâye: Aslı mananın anlaşılmasına mâni bir karine olmamakla birlikte onun dışında başka bir mana kastedilerek kullanılan lafza denir. Veya kinaye, sözü üstü kapalı/dolaylı şekilde kullanma sanatına denir. Bk. el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâga*, s. 287-288; Bolelli, *Belâgât Beyan-Meânî-Bedi’ İlimleri Arap Edebiyatı*, s. 147.

109 Ragıp Paşa, *Hâşîyetu Râgıb Paşa*, vr. 8b.

110 el-Ankebût, 29/41.

111 el-Beydâvi, *Envâru’l-tenzil ve esrâru’l-te’vil*, 4, s. 195.

112 et-Teşbîhu’l-murekkep/Teşbîhu’t-temsîl: Benzetme yönü birbiri ile sıkı bağlantısı olan iki veya daha fazla unsurdan meydana gelen itibari/hayali teşbihe ‘temsîlî teşbih’ denir. Öyle ki bu unsurlardan bir tanesi cümleden çıkarılsa mütetekellimin teşbihten kastı kaybolur. Bk. el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâga*, s. 223; Bolelli, *Belâgât Beyan-Meânî-Bedi’ İlimleri Arap Edebiyatı*, s. 53.

113 Ragıp Paşa, *Hâşîyetu Râgıb Paşa*, vr. 396b.

2.3.1.3. Beydâvî'nin Beyanlarına Yönelik Açıklama ve Eleştirileri

Râgıb Paşa, çoğunlukla Beydâvî'nin tefsirindeki beyanları takdir edip ondaki açıklamalara katılıyorken, az da olsa bu yöndeki yorumlarını eleştirdiği olmuştur.

Beydâvî, Nahl suresindeki “وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلَالٌ وَهَذَا حَرَامٌ لِقَفَرُوا” (Şu halde, ağzınıza geldiği gibi yalan-yanlış konuşarak, “Bu helaldir, şu haramdır.” demeyin. Aksi takdirde, kendi kafanıza göre uydurduğunuz hükümleri Allah’a yalan isnat etmiş olursunuz. (Unutmayın ki) kendi yalanlarını/uydurma hükümlerini Allah’a isnat edenler asla onmaz, iflah olmazlar)¹¹⁴ ayeti tefsir ederken oradaki lâm harfinin türünü belirtmek sadedinde, “تعليل لا يتضمن الغرض” (İçinde amaç/maksat barındırmayan bir ta‘lîl lâmidir)¹¹⁵ ifadesini kullanmaktadır. Râgıb Paşa müfessirin bu cümledeki meramını/maksadını Şeyhzâde Hâşiyesi’ndeki ifadeleri¹¹⁶ aynen kullanarak şu şekilde açıklamakta ve ona itiraz etmektedir: Bu fiildeki lâm harfi, ta‘lîl (sebeplendirmek) için değildir, (Allah’a yalan uydurmak için, ‘şu helaldir’, ‘şu haramdır’ demeyin. Şüphesiz, Allah’a yalan uyduranlar, kurtuluşa eremezler) ayetini tefsir ederken ayetteki *litefterû* (yalan uydurmuş olursunuz) fiilindeki lâm, âkıbet/sonuç ve sayrûre ifade etmek için gelmiştir; çünkü onlar mesnetsiz olarak “bu helaldir, şu haramdır” şeklinde kalıba döktükleri bu cümlelerinde Allah’a iftirayı amaçlamamışlardır. Bilakis onlar helal ve haram kılma işini, “Bize bunu Allah emretti” diyerek Allah’a isnat etmişlerdir. Fakat sarf ettikleri bu sözler, onları Allah’a iftira atmaya kadar götürmüştür. Nitekim ayetin devamında Allah, müfterilere, “kendi uydurma hükümlerini Allah’a isnat edenler asla iflah olmaz.” şeklinde tehditte bulunmuştur.¹¹⁷

Yine Beydâvî, Kasas suresi “وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰ أٰتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذٰلِكَ نَجْزِي ٱلْمُحْسِنِينَ” (Mûsâ, olgunluk çağına ulaşip gelişimini tamamlayınca, biz ona ilim ve hikmet verdik. Biz, iyilik edenleri böyle mükâfatlandırırız)¹¹⁸ ayetinin tefsirinde “حُكْمًا” ile kastedilenin, nübüvvet veya hikmet ehlinin bilgisi olduğunu belirtmektedir.¹¹⁹

114 en-Nahl, 16/116.

115 el-Beydâvî, *Envâru ’l-tenzîl ve esrâru ’l-te’vil*, 3, s. 243.

116 Bk. Muhammed b. Muslihuiddin Mustafa el-Kocevî el-Hanefî Şeyhzâde, *Hâşiyetu Muhyiddîn Şeyhzâde alâ tefsîri ’l-Kâdî el-Beydâvî*, nşr. Muhammed Abdulkadir Şâhîn, 5, Beyrût, Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, 1419/1999, s. 338.

117 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 289a. Benzeri örnekler için bk. vr. 1a, 2b, 427a, 495a.

118 el-Kasas, 28/14.

119 el-Beydâvî, *Envâru ’l-tenzîl ve esrâru ’l-te’vil*, 4, s. 173.

Râgıb Paşa burada Şihab el-Hafâcî'nin ibaresini aynen vererek¹²⁰ “وَكَذَلِكَ نَجْزِي” kelimesini müfessirin, “على إحسانهم” (yaptıkları iyiliklere mukabil) şeklinde tefsir etmesinden ötürü “حُكْمًا” kelimesi ile kastedilenin nübüvvet/peygamberlik olamayacağına dikkat çekmektedir; zira peygamberliğin herhangi bir amelin karşılığı olarak verilemeyeceğini ifade ederek ikinci ihtimalden yana bir tercih kullanmaktadır.¹²¹

2.3.1.4. Fıkḥî Açıklamaları

Tefsirlerde fikhî meseleler oldukça önem arz etmektedir. Tamamıyla fikhî konulara hasredilmiş pek özel tefsir yazılmıştır. Ahkâmu'l-Kur'an dediğimiz bu tür eserler hicrî ikinci-üçüncü asırlara gidecek kadar eskidir.¹²² Ahkâm türünden olmayan tefsirlerde de fikhî konulara değinilmektedir. Râgıb Paşa'nın üzerine hâşiye yazmış olduğu Kâdî Beydâvî tefsirinde de zaman zaman bazı fikhî konular işlenmiştir. Beydâvî, Şâfiî mezhebine mensup olduğu için, açıklamalarını bu mezhebin esas ve ilkelerine göre yapmıştır. Hanefî mezhebine mensup olan Râgıb Paşa ise, bu yerlerde Hanefî mezhebinin prensiplerine göre yorumlar yapmıştır. Bunları da Hanefî mezhebini kast ederek “واما عندنا” (bize göre) ifadesini kullanarak yapmıştır.¹²³

Râgıb Paşa, “فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِعُوا الْقَائِعَ وَالْمُعْتَرَّ” (Yanları üzerlerine düşüp canları çıkınca onlardan siz de yiyin, istemeyen fakire de istemek zorunda kalan fakire de yedirin)¹²⁴ ayetiyle ilgili “قال في التيسير” diyerek Ebû Hafs en-Nesefî'nin tefsirinden¹²⁵ şu fikhî hükümlerden bahsetmektedir: “Bu ayetteki ‘yeme ve yedirme’ fiilleri emir manasında olmayıp bilakis ibâha anlamı taşımaktadır. Bir kimsenin hac ibadeti için kestiği kurbandan yemesi veya yememesi de caizdir. Şayet kişi kurbanının tamamını kendisi için ayırmış olsa da herhangi bir tazminde bulunması gerekmez. Bu hüküm [sadece hac ibadeti için kesilen kurbanlarla ilgili olmayıp], kurban ibadeti için kesilen bütün hayvanlar hakkında geçerlidir. Fakat kefaretin için kesilen kurbanların tamamı fukaraya tasadduk edilmesi gerekir.

120 Bk. Hafâcî, *Hâşiyetu 'ş-Şihâb*, 7, s. 67.

121 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 387a.

122 Bk. Mevla el-Hasen b. el-Hüseyn b. el-Hayyân, “Ahkâmu'l-Kur'an İlmi: Doğuşu, Gelişimi ve Eserleri Üzerine Bir Araştırma”, trc. Mustafa Şentürk-Mine Özer-Narin Yavuz, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 22, 2013, s. 457-491.

123 Bk. Mollabrahimoğlu, *Koca Râgıb Mehmed Paşa ve Hâşiye 'Alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvî Adlı Eserin Tahlili*, s. 144.

124 El-Hac, 22/36.

125 Necmuddin Ömer b. Muhammed Ebû Hafs en-Nesefî, *Et-Teyşîr fi 't-tefsîr*, 10, thk. Mahir Edib Habbûş, İstanbul, Dâru'l-lübâb, 14402019/, s. 503.

Kendisinin bu hayvandan yediği veya bir zengine hediye ettiği kısım için bedel ödemesi gerekir.”

Ragıp Paşa, el-Merğînânî'nin *el-Hidâye* adlı kitabından¹²⁶ da şunu nakletmektedir: “Nafile, temettü‘ ve kırân haccı için kesilen hedy/kurbanlardan kişinin yemesi ve aynı şekilde onlardan -örfte maruf olduğu üzere- tasadduk etmesi de müstehaptır. Bu durum, ayette emir kipi olarak gelen iki fiilden kastedilen mananın ibâha olduğuna delalet etmektedir” denilmektedir.¹²⁷

Görüldüğü üzere Ragıp Paşa, yukarıda da belirttiğimiz üzere ahkâm ile ilgili hususlarda tefsirine hâşiye yazdığı Beydâvî'den farklı düşünmüştür. Beydâvî, tefsirinde birçok ahkâm ayetini mensubu olduğu Şafî mezhebi doğrultusunda açıklamıştır. Râgıb Paşa ise, buna Hanefî mezhebine ait hükümleri ilave etmiş ve kendi mezhebinin görüşünün daha isabetli olduğunu belirtmiştir. Zaman zaman Beydâvî'nin değinmediği bir konuyu fıkıh literatüründen yararlanarak detaylıca mevzubahis etmiştir. Yine müfessirin birtakım cümlelerinin bazı mukadder fikhî suallere cevap teşkil ettiğini belirterek bu sualleri dile getirmeye özen göstermiştir.¹²⁸

2.3.1.5. Kelâmî Açıklamaları

Dirâyet tefsirlerinde en fazla üzerinde durulan hususlardan biri kelâmî konulardır. Râgıb Paşa'nın üzerine hâşiye yazdığı Beydâvî Tefsiri de, bir dirâyet tefsiri olması hasebiyle kelâmî konulara bolca yer vermektedir. Esasen bu tefsir, Mutezile mezhebine mensup olan ve kelâmî konuları bu mezhebe göre açıklayan Zemahşerî'nin (v. 538/1144) *Keşşaf* adlı tefsirindeki kelâmî görüş ve iddialarına cevap olmak üzere yazılmıştır.¹²⁹ Beydâvî ve Râgıb Paşa, bunların her ikisi de Ehl-i Sünnet'e mensup olmaları itibariyle kelâmî-itikâdî konularda aralarında fazla görüş ayrılığı yoktur. Bu yüzden de Râgıb Paşa ekseriyetle Beydâvî'yi destekler ve teyid eder mahiyette açıklamalar yapmaktadır.¹³⁰

126 Bk. Burhanuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebibekir el-Merğînânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübte' maa şerhi Abdilhayy el-Leknevi*, 2, nşr. Nuaym Eşref Nûr Ahmed, Pakistan, İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1417, s. 490-492.

127 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 342b. Benzeri fikhî örnekler için bk. vr. 380b, 400b, 414a, 499a, 510b, 512b.

128 Mollaibrahimoğlu, *Koca Râgıb Mehmed Paşa ve Hâşiye 'Alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvî Adlı Eserin Tahlili*, s. 144-149.

129 Bk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî, “Mukaddime”, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, 1, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî, Beyrût, Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî-Müessestü't-târîhi'l-Arabî, ts., s. 12-14.

130 Mollabirahimoğlu, *Koca Râgıb Mehmed Paşa ve Hâşiye 'Alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvî Adlı Eserin Tahlili*, s. 149.

Beydâvî, Fussilet suresindeki “وَأَمَّا تَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَىٰ عَلَى الْهُدَىٰ فَأَخَذَتْهُمُ” (Semûd kavmine gelince, biz onlara doğru yolu göstermiştik. Ama onlar körlüğü hidayete tercih etmişler ve yaptıklarına karşılık, alçaltıcı azap yıldırımını onları çarpmıştı)¹³¹ şeklindeki ayeti, “Biz, delilleri gözlerinin önüne sererek ve peygamberler göndererek onlara hakkı/doğru yolu gösterdik. Fakat onlarsa hidayete karşı dalâleti tercih ettiler”¹³² şeklinde tefsir etmektedir.

Râgıb Paşa müfessir Beydâvî'nin bu cümlelerine ilaveten şu açıklamaları getirmektedir: “Mu‘tezile bu ayeti delil alarak iman ve küfrün (Allah'ın dilemesinden, kudretinden) bağımsız olarak salt kulun ihtiyarı ile gerçekleştiğini iddia etmektedir. Çünkü (onlara göre) Allah Teâlâ'nın “فَهَدَيْنَاهُمْ” (Onlara hidayeti/doğru yolu gösterdik) ifadesi (hidayet için gerekli olan) delillerin önlerine sunulmasına ve illetin/mazeretin ortadan kaldırılmasına; yine “فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَىٰ” (Körlüğü/küfrü sevdiler/tercih ettiler) sözü de, onların küfrü bizzat kendilerinin tercih ettiğine işaret etmektedir. Onların bu iddialarına karşı şöyle bir reddiye yapılmaktadır: Ayette geçen (الاستحباب) (Sevgi/tercih) lafzı bu konuda asıl müessir/etkenin Allah Teâlâ'nın kudreti olduğunu, fakat bununla birlikte kulun da bunda bir rolü/dahli bulunduğunu¹³³ ihsas etmektedir. Çünkü muhabbet ihtiyarı bir eylem olmayıp esrareniz/garip (من الدقائق العجيبة) bir durumdur ve İmam Beydâvî de burada ona işaret etmektedir. Muhabbetin ihtiyârî bir eylem olmayışının anlamına gelince onun -oluşabilmesi için gerekli olan ihtiyârî eylemler takdim edildikten sonra-, (أنها تكون بجذب الطبيعة) (mizacın cezbesiyle/ruhların birbirleriyle uyuşmasıyla tezahür/tahakkuk etmesidir. Burada kişinin, kalbinin sevdiğine doğru meyletmesi

131 Fussilet, 41/17.

132 el-Beydâvî, *Envâru 'l-tenzil ve esrâru 'l-te'vîl*, 5, s. 69.

133 Râgıb Paşa, bu bilgiyi eş-Şihab'ın hâşîyesinden telhis yaparak yazdığını bildirmektedir. Bu cümle Râgıb Paşa'nın hâşîyesinde “بأن قدرته تعالى هي المؤثرة ولقدرة العبد مدخل ما” şeklinde geçmektedir. Fakat Şihab'ın orijinal metni ile karşılaştığımızda orada bu cümlenin “بأن قدرته” (asıl etkenin Allah'ın kudretinin olduğunu ve kulun kudretinin herhangi bir dahli/etkisi olmadığını...) şeklinde anlamı olumsuzlaştıracak bir kelime “ليس” ilavesiyle yazıldığını tespit etmekteyiz. Biz elimizdeki Şihab'ın hâşîye metnini -herhangi bir baskı hatası olma ihtimalinden emin olmak için- başka bir nüsha ile karşılaştığımızda orada da aynı şekilde yazıldığını müşahede etmekteyiz. Fakat başka bir hâşîyede (Paşa'nın âdeten kaynak olarak kullandığı ‘Hâşîyetu Şeyhzâde’de) bu cümlenin nasıl yazıldığını kontrol ettiğimizde, cümlenin Paşa'nın yazdığı şekilde (olumlu bir cümle olarak) yazıldığını görmekteyiz. Yani, Şihab'a göre muhabbetin husulünde müessir olan şey, Allah ve kulun kudretinin muhassalası/bileşkesidir. Bu durum bize Paşa'nın böyle bir tasarrufu bilinçli yaptığını ihsas ettirmektedir. Krş. El-Hafâcî, *Hâşîyetu 'ş-Şihâb*, 7, s. 394; Muhyiddin Şeyhzâde, *Hâşîyetu Muhyiddin Şeyhzâde ale'l-Beydâvî*, 7, 2. bs., Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2013, s. 344.

hususunda herhangi bir ihtiyârî/tercihi söz konusu değildir. Lakin muhabbet, mu-keddematı -gerçekleşmesi için öncesinde takdim edilenler- itibariyle de ihtiyârî bir durum arz etmektedir.¹³⁴

Müfessir Beydâvî, Kasas suresinin “وَجَعَلْنَاهُمْ آيَةً يُدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصَرُونَ” (Biz onları, ateşe çağıran öncüler kıldık. Kıyamet günü de kendilerine yardım edilmeyecektir) 41. ayetiyle ilgili şu tefsirî bilgileri kaydetmektedir: “Bu ayet, ‘(Biz onları) sapkınlar için örnek yaptık’ anlamındadır. Yine denilmiştir ki buradaki (جعل) (kılmak) fiili, tesmiye/isimlendirme için yahut da onları bundan uzaklaştıracak lütfu men etme anlamında kullanılmıştır.”¹³⁵

Râgıb Paşa, müfessir Beydâvî'nin bu sözlerini pekiştirecek şekilde şunla-rı ilave etmektedir: “Ehl-i Sünnet mezhebine göre -bu ayet delil gösterilerek-, (جعل) fiili, (خلق) (yaratmak) fiilinin anlamını taşımaktadır; çünkü kulların hayır ve şerden müteşekkil olan bütün fiilleri, Allah'ın yaratması dâhilindedir. Mu‘tezile mezhebi ise (جعل) kelimesini bazen tesmiye olarak bazen de Allah'ın onları hi-dayete ulaştırmaması ve onlardan bu lütfu men etmesi şeklinde tevil etmektedir. Ayrıca Râgıb Paşa, Müfessirin bu görüşe (فيل) lafzı ile işaret etmesinin, dolaylı yoldan Zemahşeri'ye de bir reddiye olduğunu ifade etmektedir.¹³⁶

2.3.1.6. İ‘câzu’l-Kur’ân ve Esrâru’l-Kur’ân Hakkındaki Beyânları

İ‘câzu’l-Kur’ân konusu, Kur’ân’ın lafız, ibare, mana ve maksatlarında erişilmez bir noktada olduğunu gösteren bir ilimdir.¹³⁷ Öteden beri münhasıran bu konuya tahsis edilmiş çok sayıda müstakil eser yazılmıştır. Râgıb Paşa'nın hâşiyesini yaptığı Beydâvî tefsiri gibi dirâyet ve belâğât yönü öne çıkan eserlerde de bu konu üzerinde durulmuştur.

Beydâvî, Tûr suresindeki ¹³⁸ “أَمْ يُرِيدُونَ كَيْدًا فَالَّذِينَ كَفَرُوا هُمُ الْمَكِيدُونَ” (Yoksa bir tu-zak mı kurmak istiyorlar? Asıl, inkâr edenler tuzağa düşecek olanlardır) ayetini, “kâfirler, Daru’n-Nedve’de Rasulullah’a tuzak kurmuşlardır. Fakat bu kurduk-ları tuzağa Bedir günü kendileri düşmüş ve orada ölmüşlerdir” şeklinde tefsir etmektedir.¹³⁹

134 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 461a. Benzeri kelâmî örnekler için bk. vr. 495a, 496b, 498b, 508b, 533a, 538a.

135 el-Beydâvî, *Envâru’l-tenzîl ve esrâru’l-te’vil*, 4, s. 179.

136 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 389b. Ayrıca bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetu Muhyiddîn Şeyhzâ-de alâ tefsiri’l-Kâdi el-Beydâvî*, 6, s. 453; el-Hafâcî, *Hâşiyetu’ş-Şihâb*, 7, s. 75-76.

137 Bk. Yusuf Şevki Yavuz, “İ‘câzu’l-Kur’ân”, 21, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İst-anbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 403-406.

138 et-Tûr, 52/42.

139 el-Beydâvî, *Envâru’l-tenzîl ve esrâru’l-te’vil*, 5, s. 155-156.

Râgıb Paşa, Bedir gazvesinin nübüvvetin onbeşinci yılında gerçekleştiğini belirttikten sonra “قيل” (denilmiştir ki) lafzı ile Şihab’ın hâşiyesinde de aynen geçen¹⁴⁰ şöyle bir görüş nakletmektedir: Bu surede “أ” (yoksa) kelimesinin tam onbeş kez tekrarlanması bu olaya işaret etmektedir. Bu ve benzeri durumlar -her ne kadar aralarındaki münasebet gizli de olsa- Kur’ânî mu‘cize’den uzak olmadığını göstermektedir.¹⁴¹

Buradan, Mekke’de erken dönemde inmiş olan bu ayetlerde (أ) kelimesinin onbeş kez geçmiş olması, peygamberliğin onbeşinci yılında Medine döneminde gerçekleşecek olan Bedir savaşında onların tuzağa düşeceğini haber veriyor demektir, bu da gelecekte vuku bulacak bir hâdiseye atıfta bulunmuş olması itibarıyla Kur’an’ın gaybî i‘câzına bir örnek olarak düşünülebilir.

Yine Ragıp Paşa, Nâs suresinin tefsiriyle ilgili gerekli açıklamaları yaptıktan sonra “ثم إنه قيل” (sonra denilmiştir ki) diyerek Şihab’ın hâşiyesinde geçen ifadelerin aynıyla¹⁴² şunları aktarmaktadır: Bu surenin harf sayısı -tekrar edilenler hariç-, yirmi iki tanedir. Aynı şekilde Fâtiha suresinin harf sayısı da bu kadardır. Bu, Kur’an’ın indirildiği senelerin sayısına tekabül etmektedir ki bu da eşsiz bir sırdır.¹⁴³ Henüz Kur’an’ın nüzulü devam etmekteyken ve ne zaman biteceği bilinmezken daha sonra Mushaf haline getirildiğinde en başında ve en sonunda yer alacak olan bu iki surenin her birinin harf sayısının tekrarsız olarak 22 tane olması ile Kur’an’ın nüzul süresinin 22 yıl olması arasında bir irtibat kurulmuş, bunların Kur’an’ın nüzul süresine işaret ettiğini gösterdiği düşünülmüştür ki bu da gelecekte olacak bir duruma matuf olması hasebiyle bir mucize olarak düşünülebilir.

Öte yandan Ragıp Paşa, yine Şihab’dan nakille Kur’an’ın ilk harfinin bâ, sonuncusunun da sîn olmasının ve bunun da Farsça’dan Arapçaya geçmiş olan “بس (bunun dışındaki her şey için bu Kitap kâfidir)” manasına geldiğine dikkat çekmiş, bu durum ile “ما فرطنا في الكتاب من شيء” (Biz Kitap’ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık)¹⁴⁴ ayeti arasında bir ilişki kurmuş, bunu da Kur’an’ın sırlarından bir sır olarak değerlendirmiştir. Yine o bu konuda şöyle diyor: Kur’an’da buna benzer rumuzlar çoktur. Fakat bunların Allah’ın muradı olduğu söylenemez.¹⁴⁵

140 Bk. el-Hafâcî, *Hâşiyetu’s-Şihâb*, 8, s. 108.

141 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 496b.

142 Bk. el-Hafâcî, *Hâşiyetu’s-Şihâb*, 8, s. 418.

143 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 564a.

144 el-En‘âm, 6/38.

145 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 564a.

2.3.2. Rivâyet Yöntemiyle Tefsiri

Âlimler Kur'an-ı Kerim'i tefsir ederken genelde Kur'an'ı Kur'an'la tefsir, sünnetle tefsir, sahabe ve tâbiûn kavliyle tefsir etmeye büyük özen göstermişlerdir. Özellikle İbn Teymiyye'nin (v. 728/1328) *Mukaddime fi 'usûli 't-efsîr* adlı eserinde bu noktaya dikkat çekmesiyle¹⁴⁶ artık bu yöntem bir usul haline gelmiştir. Biz de burada Râgıb Paşa hâşiyesini buna göre incelemeye çalışacağız. Ancak Kur'an'ı Kur'an'la tefsir yöntemini, bir dirâyet yöntemi olarak kabul ettiğimiz için onu yukarıda zikretmiştik, burada rivâyet yöntemine, Kur'an'ı Sünnetle tefsir yöntemiyle başlayacağız.

2.3.2.1. Kur'ân'ı Sünnetle Tefsiri

Rivâyet yöntemiyle Kur'an tefsirinde ikinci esas, Kur'an'ın Hz. Peygamber'in söz ve fiilleriyle tefsiridir. Bu yöntemi de Râgıb Paşa'nın hâşiyesinde görmekteyiz. Müfessir Beydâvî, Haşr suresindeki “وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ” وَجِبُونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا وَيُؤْتِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شَخْنًا نَفْسِهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ” Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine'ye) yerleşmiş ve imanını da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir”¹⁴⁷ ayetinin tefsirinde şöyle demiştir: “وقيل: سمي المدينة بالإيمان لأنها” (Denilmiştir ki, Medine, ‘İman (diyarı)’ olarak isimlendirilmiştir; çünkü onun ilk olarak zuhur ettiği ve yine dönüp dolaşacağı en son yer orasıdır).¹⁴⁸ Râgıb Paşa, “müfessirin Medine'yi imanın zuhur ettiği yer olarak nitelendirmesi açıktır. Fakat “مصيره” kelimesiyle kastettiği şey, muğlak kalmıştır. Bununla muhtemelen “ورد في الحديث أن الإيمان في آخر الزمان يرجع إلى المدينة، ويستقرّ فيها، وقد ورد أن” (Hadiste vârid olmuştur ki, “الدجال لا يدخلها”, “وأن الإيمان يأرز إليها كما تأرز الحية إلى حبرها” (Hadiste vârid olmuştur ki, “Deccal Medine'ye giremeyecektir).¹⁴⁹ Başka bir hadiste de (İman, yılanın deliğine çekildiği/sığındığı gibi Medine'ye çekilecektir)¹⁵⁰ şeklindeki hadislerde ifade edildiği gibi ‘İmanın ahir zamanda rücu edeceği/istikrar sağlayacağı yer, Medine'dir’ gibi bir mana kastetmiştir”¹⁵¹ demektedir.

146 Bk. Takiyuddin Ahmed b. Abdulhalîm İbn Teymiyye, *Muhamddime fi usûli 't-efsîr*; thk. Adnan Zerzûr, 2. bs., yy., 1392/1972, s. 93-102.

147 el- Haşr, 59/9.

148 el-Beydâvî, *Envâru 't-tenzîl ve esrâru 't-te'vil*, 3, s. 200.

149 Buhârî, *Fedâilü 'l-Medîne.*, s9 .

150 Buhârî, *Fedâilü 'l-Medîne.*, s6 .

151 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vt. 513b.

Beydâvî, “şeytanların kime ineceğini size haber vereyim mi? Onlar, her günahkâr yalancıya inerler. Bunlar da şeytanlara kulak verirler. Onların çoğu ise yalancıdır” anlamına gelen (هَلْ أَنْبَأَكُمْ عَلَىٰ مَنْ تَنْزَلُ الشَّيَاطِينُ (۲۲۱) تَنْزَلُ عَلَىٰ كُلِّ آفَاكٍ أَثِيمٍ) şeklindeki Şuara suresi 221-223. ayetlerini şu şekilde tefsir etmektedir: “O yalancılar, şeytanlara kulak verip onlardan birtakım işaretler alırlar; fakat bilgilerinin eksik olması sebebiyle muhayyileleri doğrultusunda onlara -çoğu gerçeğe bağdaşmayan- birtakım eklemelerde bulunurlar. Bu durum aynen şu hadiste aktarıldığı gibidir: الكلمة يخطفها الجني فيقرها في أذن وليه) (işte o hak olan kelimeyi) cin, (meleklerden) kapıp dostunun kulağına fısıldar ve onlar da ona yüz yalan ekler.”¹⁵²

Râgıb Paşa¹⁵³ Beydâvî’nin eksik/muhtasar olarak zikrettiği bu hadisi kaynağına isnat ederek şu şekilde tamamlamaktadır: “مروي في الصحيحين عن عائشة رضي الله عنها قالت: سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم ناس عن الكهان، فقال: ليس بشيء، فقالوا: يا رسول الله انهم يحدثونا احيانا بشيء فيكون حقا، فقال رسول الله: صلى الله عليه وسلم: تلك الكلمة من الحق يخطفها الجني فيقرها في أذن وليه فيخلطون معها مائة كذبة (Sahihayn’de Hz. Aişe’den rivâyet edilmiştir ki, bazı insanlar Rasûlullah’a (s.a.v.) kâhinlerin yaptıklarından sordular da Resûl-i Ekrem: “Bir şey değildir (aslı yoktur).” Dedi. “Ey Allah’ın Rasûlü! Onlar bazen geleceğe dair bazı haberler bize anlatıyorlar ve o da gerçekleşiyor” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Onların bu tür haberleri (görevli meleğin ilham ettiği) gerçeklerdendir. Onu cin (kâhine ulaştıran), diğer bir cinden (kendinden daha üst bir konumda olan bir cinden) kaparak dostunun (kâhin) kulağına fısıldar. Onlar da bir doğruya yüz yalan karıştırır halka sunarlar” cevabını verdi).¹⁵⁴

2.3.2.2. Kur’ân’ı Sahabe Kavliyle Tefsiri

Rivâyet yöntemiyle tefsirin diğer bir şekli Kur’an’ı sahabeden gelen kavillerle izah etmektir. Müfessir Beydâvî, Fussilet suresindeki فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا“ (Biz de onlara dünya hayatında zillet azabını tattırmak için o mutsuz kara günlerde üzerlerine dondurucu bir rüzgâr gönderdik. Ahiret azâbı elbette daha rezil edicidir. Onlara yardım da edilmez)¹⁵⁵ ayetinin tefsirinde, ‘نحسات’ (nehisât) kelimesi ‘نحسة’ (nahsetun) kelimesinin çoğuludur ve ‘سعادة’ (saâdet) yani mutluluk, memnuniyet kelimesinin zıt anlamlısıdır. İki Hicazlı (İmam Nafi’ ve İbn Kesir) ve iki Basralı (Ebu Amr el Alâ ve Yakub el Hadrami) kıraat âlimleri bu kelimeyi sükun ile (نحسات) tahfif üzere okumuşlardır. Ya da bu kelime ‘فعل’ (faile) kalıbından sı-

152 el-Beydâvî, *Envâru ’l-tenzil ve esrâru ’l-te’vil*, 4, s. 152.

153 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 437a

154 Buhârî, *Tıb*, s. 46; Müslim, *Selam*, s. 123.

155 Fussilet, 41/16.

fat veya vasıf bildiren masdardır¹⁵⁶ şeklinde bir takım etimolojik ve morfolojik açıklamalarda bulunmaktadır. Yine bu günlerin şevval ayının son günlerine denk gelen bir çarşambadan diğer bir çarşambaya kadar olan günler olduğunu ve her helak olan kavmin çarşamba günü helak olduğunu ‘فيل’ (denilmiştir) lafzı ile aktarmaktadır.¹⁵⁷

Râgıb Paşa burada müfessirin bu sözlerine şu ilaveleri yapmaktadır: Müfessirin bu azap günlerinin şevval ayının son günlerinde cereyan etmiş olduğunu söylemesi ile başka kaynaklarda şubat olarak belirtilmiş olması arasında herhangi bir çelişki yoktur; çünkü el-Hâkka suresinde geleceği gibi o günler Eyyâmu'l-Acûz¹⁵⁸ oldukları için her ikisine de tevafuk etmesi mümkündür.

Yine Râgıb Paşa, bu ayetin bazı günlerin uğursuz/kötü, bazılarının ise uğurlu/iyi olduğuna işaret ettiğini ve el-Kirmânî'nin el-Menasik adlı eserinde İbn Abbas'tan bu görüşünü destekleyen şu rivâyetin aktarıldığını belirtmektedir: “عباس: الأيام كلها لله تعالى لكنه خلق بعضها سعودا وبعضها نحوسا. وقيل النحس هنا بمعنى البارد (İbn Abbas'tan rivâyet edilmiştir ki, “Günlerin tamamı Allah'ındır, O'na aittir. Fakat O, bazılarını said/uğurlu, bazılarını ise nehûs/uğursuz olarak yaratmıştır.”¹⁵⁹ Buradaki en-nahs'tan kastedilenin soğuk olduğu da söylenmiştir.

“وَالذَّارِيَاتُ ذُرَّوًا فَالْحَامِلَاتُ وُقْرًا فَالْجَارِيَاتُ يُسْرًا فَالْمُقَسَّمَاتُ أْمْرًا” (Tozutup savuranlara, ağırlık taşıyanlara, kolaylıkla akanlara, iş bölüştürenlere andolsun ki,)¹⁶⁰ ayetiyle alakalı Râgıb Paşa, Hz. Ali'den nakledildiği üzere “والذاريات” ayetiyle, ‘rüzgârların’, “فالحاملات” ile ‘bulutların’, “الجاريات” ile feleklerin/gemilerin’, “فالمقسمات” ile ise, ‘meleklerin’ kast edildiğini bildirmektedir.¹⁶¹ Görüldüğü üzere o, bu ayetin anlamını, sahabinin tefsiriyle tespit etmektedir.

2.3.2.3. Kur'an'ı Tâbiûn Kavliyle Tefsiri

Rivâyetle Kur'an tefsirinin bir unsuru da Kur'an'ı tâbiûn dediğimiz ve sahabenin dizinin dibinde yetişmiş olan âlimlerin sözleri ve görüşleriyle yorumlamaktır. Râgıb Paşa Hâşiyesinde bunu da hesaba katmıştır. Buna şöyle bir örnek verebiliriz: “عَلِّمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُمْ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ كَمَثَلِ

156 el-Beydâvî, *Envâru 'l-tenzîl ve esrâru 'l-te'vîl*, 5, s. 69.

157 el-Beydâvî, *Envâru 'l-tenzîl ve esrâru 'l-te'vîl*, 5, s. 69.

158 Eyyâmu'l-Acûz: Kışın soğğun çok şiddetli olduğu yedi güne denilmektedir. O günlerin dört tanesi Şubat ayının sonlarına, diğer üç tanesi de Mart ayının ilk günlerine tevafuk ettiği söylenir. Bk: Şihabuddin Mahmud b. Abdillâh el-Huseynî el-Alusi, *Ruhu 'l-meânî fî tefsiri 'l-Kur'ân ve 's-seb'î 'l-mesânî*, 12, Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1415, s. 365.

159 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 493a.

160 ez-Zâriyât, 51/1-4.

161 Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 493a.

عَيْثُ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيْجُ فَفَرَّاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُوْنُ حُطَّامًا وَفِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيْدٌ وَمَغْفِرَةٌ مِّنَ اللّٰهِ
وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُوْرِ” (Bilin ki, dünya hayatı ancak bir oyun, bir
eğlence, bir süs, aranızda karşılıklı bir övünme, çok mal ve evlat sahibi olma
yarışından ibarettir. (Nihayet hepsi yok olur gider). Tıpkı şöyle: Bir yağmur ki,
bitirdiği bitki çiftçilerin hoşuna gider. Sonra kurumaya yüz tutar da sen onu sa-
rarmış olarak görürsün. Sonra da çer çöp olur. Ahirette ise (dünyadaki amele göre
ya) çetin bir azap ve (ya) Allah’ın mağfiret ve rızası vardır. Dünya hayatı, aldaniş
metaindan başka bir şey değildir.)¹⁶² Bu ayette geçen “وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُوْرِ”
(dünyadaki fâni hayat aldatici bir hazdan başka bir şey değildir!) cümlesini mü-
fessir Beydâvî, “Dünyaya yönelen ve ahireti talep etmeyen kişi için (böyledir)”¹⁶³
şeklinde tefsir etmektedir.

Râgıb Paşa bu konuda şöyle demektedir: “Müfessir bu ayetteki yorumuyla
tâbiîn neslinden olan Saîd b. Cübeyr’in (ö. ۹۵-۴۶) muhtemelen şu sözünü kastet-
mektedir: “الدنيا متاع الغرور إذا ألهتك عن طلب الآخرة، وأما إذا دعتك إلى طلب رضوان الله وسعادة”
” (Dünya seni, ahireti talep etmekten alıkoyduğunda
aldatici bir metadır. Fakat seni Allah’ın rızasını ve ahiret saadetini talep etmeye
davet ederse/sevk ederse ne güzel bir meta ve ne güzel bir vesiledir!)¹⁶⁴

2.3.2.4. Kıraatlere Yönelik Açıklamaları

Beydâvî, Rum suresinin “غُلِبَتِ الرُّومُ”¹⁶⁵ (Rumlar mağlup oldu) ayetindeki
“غُلِبَتِ” fiilinin fetha ile “غَلِبَتِ الرُّومُ” şeklinde ve “سَيَغْلِبُونَ” kelimesinin de “سَيُغْلِبُونَ”
şeklinde damme ile okunduğunu haber vermektedir. (Beydâvî, Rum suresinin
“غُلِبَتِ الرُّومُ”¹⁶⁶ (Rumlar mağlup oldu) ayetindeki “غُلِبَتِ” (ğulibet) meçhûl fiilinin
fetha ile “غَلِبَتِ الرُّومُ” (ğalebet) şeklinde malum ve “سَيَغْلِبُونَ” (seyağlibûn) kelime-
sinin de “سَيُغْلِبُونَ” (seyuğlebûn) şeklinde damme (meçhul sığa) ile okunduğunu
haber vermektedir.)¹⁶⁷

Râgıb Paşa, Beydâvî’nin zikrettiği bu kıraati Nasr b. Ali’nin okuduğunu ve
bunun güvenilir bir şahıs olduğunu bildirdikten sonra hâşiyesine şu bilgileri ek-
lemektedir: “Bu kıraate, ‘rivâyete/nakle muhaliftir’ şeklindeki Zeccac’ın görüşü¹⁶⁸

162 el-Hadîd, 57/20.

163 el-Beydâvî, *Envâru ’l-tenzil ve esrâru ’l-te’vîl*, 5, s. 189.

164 Rağıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 508b.

165 er-Rûm, 30/2.

166 er-Rûm, 30/2.

167 el-Beydâvî, *Envâru ’l-tenzil ve esrâru ’l-te’vîl*, 4, s. 201.

168 Zeccac *Meâni ’l-Kur’ân ve i’rabuhu* adlı eserinde bu kelimenin “غُلِبَتِ الرُّومُ” şeklinde ötreli
okunduğunu bildirdikten sonra Ebû Amr’ın “غَلِبَتِ” şeklinde üstünlü okuduğunu da haber ver-
mektedir. Fakat anlamın, kurra’nın okunuşunda icma ettiği ötreli olan okuyuşa göre olduğunu

ile herhangi bir itiraz yapılamaz; çünkü kurranın bunun üzerinde icmâsı vardır. Dolayısıyla bu iki kıraatle ilgili ‘bu ayet ilk kez Mekke’de “غُلَيْبَتٍ” (ğulibet) şeklinde dammeli, ikinci kez Bedir günü “غَلَيْبَتٍ” (ğalebet) şeklinde fethalı olarak iki defa inmiştir’ şeklinde bir tevfiik yapılmaktadır. Müfessirin de ifade ettiği gibi bu kıraatin anlamı; “Rumlar Rîfu’ş-Şam kırsalında Perslere karşı bir galibiyet yaşamışlardır. Bununla birlikte birkaç sene içinde Müslümanlar da onların üzerinde bir galibiyet sağlayacaklardır.” şeklindedir.¹⁶⁹

Yine Beydâvî, “وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ” (Hâlbuki onlar, Allah’ın izni olmadıkça o sihirle hiç kimseye zarar veremezlerdi)¹⁷⁰ ayetinde geçen “بِضَارِّينَ” (bidârîne) kelimesinin (*bidârri bihi min ehadin*) ifadesinde geçtiği üzere “بِضَارِي” (bidârri) şeklinde *min ehad* lafzına muzaf ve araya *bihi* zarfı girecek şekilde izafet üzere okunduğunun bilgisini vermektedir.¹⁷¹ Râgıb Paşa ise burada İbn Cinnî’nin (v. 1002/392) “bu okuyuş şaz okuyuşların en uzak olanıdır; çünkü bu okuyuşta muzâf ile muzâfun ileyh arası, zarf olan “به” (bihi) ile ayrılmıştır. Ayrıca “من” (min) harf-i cerinin izafet manasını tekid etmek için araya girmiş olması da sahih değildir” görüşünü naklederek bu kıraatin uygun olmadığına dair bir izah getirmiştir.¹⁷²

2.3.2.5. İsrâiliyyât Türü Rivâyetlere Yaklaşımı

Râgıb Paşa, İsrâiliyyâtvarî rivâyetlerde -birkaç basit bilginin dışında- genellikle müfessirin aktarımlarıyla yetinmektedir. İsrâiliyyâtla ilgili şu bilgilere dikkat çekebiliriz: Ragıb Paşa, Neml suresinde ‘فيل’ lafzını kullanarak, Süleyman’ın (a.s.) ehl-i meşveretinin üç yüz on üç adamdan oluştuğu ve her bir kişinin on bin kişiye bedel olduklarını belirtmektedir.¹⁷³

Yine Râgıb Paşa, Şihab hâşiyesinde de geçtiği üzere¹⁷⁴ Kasas suresinin dördüncü ayetindeki “يَذبح أبنائهم” (Firavun onların erkek evlatlarını boğazlıyordu) cümlesinin, mülk/saltanatın muhafazası için erkeklerin katledilmesinin, Firavunun şeriatı/hukuku olduğuna dair bir delil teşkil ettiğini ifade etmektedir.¹⁷⁵

belirtmektedir; zira İranlıların Romalılara galip gelerek onlara yenilgi yaşatmaları şeklinde özetlenen vakayı bu okuyuş sağlanmaktadır. Bk. Ebû İshak İbrahim b. es-Sirrî ez-Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân ve i-râbuhu*, 4, Beyrut, Âlemu’l-kutub, 1988, s. 175.

169 Ragıb Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 399a.

170 el-Bakara, 2/102.

171 el-Beydâvî, *Envâru’l-tenzîl ve esrâru’l-te’vîl*, 1, s. 98.

172 Ragıb Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 42b.

173 Ragıb Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 381a.

174 Bk. el-Hafâcî, *Hâşiyetu’ş-Şihâb*, 7, s. 63.

175 Ragıb Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa*, vr. 386a.

Sonuç

Bu araştırmamız sonunda gördük ki üzerinde çalıştığımız hâşiyenin müellifi Koca Mehmed Râgıb Paşa, kuvvetli ve dirâyetli bir Osmanlı paşası ve siyaset adamı olması yanında aynı zamanda tefsir hâşîyesi yazacak kadar dinî ilimler konusunda da mahir bir kişidir. Bu eser, onun tefsir alanında yazmış olduğu ilk ve tek eserdir. Ne yazık ki Râgıb Paşa'nın yazmış olduğu bu hâşîye, ilgili alanda yeteri kadar tanınmamış, daha da ötesi Beydâvî tefsiri üzerine yazılmış olan tam hâşiyeler arasında ismi dahi zikredilmemiştir.

Bu hâşiyeyi niye yazdığına dair verdiği bilgilerden anlıyoruz ki, Ragıb Paşa bunu o günün tefsir tedrisatında kullanılması amacıyla veya büyük kalabalıklar tarafından kullanılıp istifade edilsin diye yazmamıştır. Onun daha çok Beydâvî tefsirini mütâlâa ederken ve bu arada daha başka pek çok eserden istifade ederken kendisinde hâsıl olan kanaat ve birikimi özet bir şekilde kayda geçirmeyi arzuladığı söylenebilir. Mamafih Râgıb Paşa'nın, yer yer detaylı bilgi için başka kaynaklara yönlendirmeler yapması, ileride bu eserinin birileri tarafından okunup istifade edilebileceğini hesaba kattığını göstermektedir.

Hâşiyenin muhtevâsı hakkında ise şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür: Râgıb Paşa âyetleri tefsir ederken ağırlıklı olarak dirâyet yönetimine yer vermiş, bunun yanında rivâyet yöntemini de uygulamıştır. Bununla birlikte hâşiyede -birçok hâşiyede olduğu gibi- gramer ve belâğâtla ilgili açıklamaların ağırlıkla yer kapladığı müşahede edilmiştir. Yine Râgıb Paşa hâşîyesinde, garip ifadelerin îzahını, kavramların tasnifini yapmış ve Kâdî Beydâvî tarafından zikredilen hadislerin eksik kısımlarını tamamlamıştır. Kıraatlerle ilgili de bazı açıklamalar yapmış, bu tür açıklamaları, sadece mütevâtir kıraatlere münhasır olmayıp yer yer şaz kıraatlerle ilgili bilgileri de kapsamıştır.

Beydâvî tefsirinde Şafî mezhebi esasında yapılan bazı açıklamalar, Ragıb Paşa tarafından mensubu olduğu Hanefî mezhebi esas alınarak izah edilmiştir. Râgıb Paşa, müfessirin değindiği kelâmî konulardan bazılarında hâşîyesinde temas etmiştir. Ekseriyetle de bu açıklamaları, Ehl-i Sünnet'in görüşlerini destekler mahiyette yapmıştır. İ'câzu'l-Kur'ân konusuna az da olsa temas etmiş, bazı örneklerle konuyu açıklamaya çalışmış, genellikle bu hususta müfessirin naklettikleri ile yetinmiştir.

Râgıb Paşa, Hâşîyesini muhtelif birkaç hâşiyeden iktibaslarla bulunarak oluşturmuş ve alıntı yaptığı kaynağı da çok sarıh bir şekilde kaydetmiştir. Çoğunlukla da bu alıntılarında Şihabuddîn el-Hafâcî'nin hâşîyesini göz önünde bulundurmuştur. Onun Hâşîyesi için, “âdeta Şihabuddin el-Hafâcî'nin mutavvel olan eserinin güzel bir muhtasarıdır” denebilir. Muhtelif yerlerde yaptığımız

karşılaştırmalar bizi böyle bir neticeye ulaştırmıştır. Bu açıdan Râgıb Paşa'nın hâşiyesinin -birkaç yeri dışında- özgün, derinlikli, orijinal ve kaynaklarından bağımsız herhangi bir bilgiyi serdetmediği söylenebilir. Oysaki siyaset, edebiyat, hukuk, uluslararası ilişkiler, askerlik gibi alanlar yanında aynı zamanda dinî ilimler alanında da yetkin olan bir kişiden, daha özgün, orijinal ve kapsamlı bir eser yazması beklenirdi. Muhtemelen idâri vazifelerinin çokluğu ve yoğun iş temposu, ayrıca yaşadığı dönemin birçok sorun ve sıkıntılarla geçmesi sebebiyle derinlikli bir eser yazmaya fırsat bulamamıştır.

Bununla birlikte Hâşiyenin bir Osmanlı paşasına ait olması ve entelektüel bir ilginin ürünü olması, Beydâvî tefsiri gibi Osmanlı topraklarında son derece muteber bir tefsir üzerine yapılmış olması, ayrıca kısa ve özlü olması onu mühim kılmaktadır. Biz de bilhassa bu yönü ve ilim âlemince tanınmamış olması cihetiyle eseri incelemeyi gerekli gördük.

Çalışmayla Osmanlı tefsir kültürüne, özellikle de hâşiye literatürüne bir nebze de olsa katkıda bulunmayı istedik. Eser, başta Şihab olmak üzere diğer eserlerle daha kapsamlı mukayeseler yapılarak da işlenebilir. Yapılmasını ümid ettiğimiz bu tür çalışmalarla Ragıb Paşa Hâşiyesinin ilim âleminde daha yakından tanınması sağlanmış olacaktır.

Kaynakça

Abay, Muhammed, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri –Tebliğler ve Müzakereler-*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2012.

Afyoncu, Erhan, “Kaleminden Kılıca: Koca Râgıb Paşa’nın Osmanlı Bürokrasisinde Yükselişi”, *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgileri Araştırmaları Şinasi Tekin Hatıra Sayısı I*, haz. Yücel Dağlı-Yorgos Dedes-Selim S. Kuru, Boston, Harvard Üniversitesi, 2007.

Akpınar, Cemil, “İcâzet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Akşit, Niyazi - Sanır, Ferruh, “Koca Ragıp Paşa”, *Genel Bilgi Ansiklopedisi*, 851, İstanbul, Serhat Dağıtım, 1981.

Altuntaş, Halil-Şahin, Muzaffer, *Kur’ân-ı Kerim Meâli*, 12. bs., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.

el-Alusi, Şihabuddin Mahmud b. Abdillâh el-Huseynî, *Ruhu’l-meânî fî tefsîri’l-Kur’ân ve’s-seb’i’l-mesânî.*, Beyrut, Dâru’l-kutubi’l-ilmîyye, 1415.

Aydın, Muhammed, “Rivâyet Tefsiri Kavramı ve Kur’an’ın Kur’an ile Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 2009.

Aydiner, Mesut, “Dönemin Kaynakları ve Arşiv Belgelerine Göre Koca Râgıb Mehmed Paşa’ya Dair Bir Portre”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/4, 2016.

_____, “Koca Râgıb Mehmed Paşa - Hayatı ve Dönemi: 1699-1763”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 2005.

_____, “Râgıb Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 34, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Baykal, Bekir Sıtkı, “Râgıb Paşa”, *İslâm Ansiklopedisi*, 9, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1988.

el-Beydâvî, Nâsiruddin Ebu’l-Hayr Abdulah b. Ömer el-Kâdî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mer’âşlî, Beyrût, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-Arabî-Müessesetu’t-târîhi’l-Arabî, ts.

Bolelli, Nusreddin, *Belâgât Beyan-Meânî-Bedi’ İlimleri Arap Edebiyatı*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Yekta Saraç, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.

Buz, Ayhan, *Sokullu'dan Damat Ferit'e Osmanlı Sadrazamları*, 2. bs., İstanbul, Neden Kitap, 2009.

Büyük Türk Klâsikleri, “Koca Râgıb Paşa”, 6, İstanbul, Ötüken-Söğüt Yayınları, 1987.

Cunbur, Müjgan, “Râgıb Paşa”, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, 7, Ankara, AKM Yayıncılık, 2007.

Çelik, Ersin, “*Şeyhu'l-İslam Sa'dî Çelebî ve el-Fevâidu'l-Behiyye: Hâşiye Alâ Tefsiri'l-Beyzâvî Adlı Eserinin Tahlili*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize, 2015.

Demirbağ, Ömer, “Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 1999.

ed-Duğeym, Mahmud es-Seyyid, *Fihrisu'l-mahtûtâti'l-Arabiyye ve't-Turkiyye ve'l-Fârisiyye fi mektebeti Râgıb Paşa*, Cidde, Sekîfetu's-safa el-ilmîyye, 1437/2016.

Dursun, Yasin, “Koca Râgıb Paşa'nın Arûz Risalesi Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2014.

Göllü, Bilge Karga, “Koca Râgıb Paşa Üzerine Bir Kaynakça Denemesi”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25/4, 2016.

Gültekin, Hasan, “Koca Râgıb Paşa Münşeâtında Nâdir Şah ve Caferî Mezhebi Tartışmalarına Dair Mektuplar”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 76, 2015.

Gür, Süleyman, “Kâzî Beyzâvî Tefsirinde Belagat İlmi ve Uygulanışı”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2014.

el-Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmiu's-şurûh ve'l-hevâşi mu'cemun şâmilun li kutubi'l-meşrûha fi't-turâsi'l-İslâmî ve beyânu şurûhiâ*, Ebuzabî: el-Mecmau's-sakâfî, 2004.

Hafâcî, Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Muhammed, *Înâyetu'l-Kâdî ve kifâyetu'r-Râzî Hâşiye alâ tefsiri'l-Beyzâvî*, Diyarbakır, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, ts.

Hammer, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, haz. Erol Kılıç-Mümin Çevik, İstanbul, Üçdal Neşriyat, ts.

el-Hâşimî, es-Seyyid Ahmed, *Cevâhiru'l-belâga*, nşr. Yusuf es-Somaylî, Beyrût, el-Mektebetu'l-asriyye, ts.

- Hikmet, İsmail, *Koca Ragıp Paşa ve Fitnat*, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1933.
- el-Huseynî, Muhammed b. Murad, *Silku'd-durer fi a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer*, 3. bs., Beyrut, Dâru'l-beşâiri'l-İslamiyye-Dâru İbn Hazm, 1988.
- İbn Teymiyye, Takiyuddin Ahmed b. Abdulhalîm, *Muhamddime fi usûli't-tef-sîr*; thk. Adnan Zerzûr, 2. bs.. yy., 1392/1972.
- Karabey, Turgut, "Tarih Düşürme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Karagöz, Mustafa, "Tefsirde Rivâyet-Dirâyet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *bilimnâme*, 5, 2004.
- Kaya, Mesut, "İslam İlimler Tarihinde Muhâkemât Geleneği: Tefsir Hâşîyeleri Merkezli Bir Deneme", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 33, 2015.
- Lamartine, A. De, *Sona Doğru (Türkiye Tarihi)*, haz. M.R. Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser: 43, İstanbul, Kervan Kitapçılık, ts.
- Maden, Şükrü, "Osmanlılar'da el-Keşşâf ve Envâru't-Tenzîl Hâşîyeleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9/18, 2011.
- _____, "Tefsirde Hâşîye Geleneği ve Hâşîyetu Muhyiddin Şeyhzâde 'Alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2013.
- _____, *Tefsirde Hâşîye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envâru't-Tenzîl Hâşîyesi*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2015.
- _____, "Tefsirde Şerh Hâşîye ve Ta'lika Lüteratürü", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 3/1, 2014.
- el-Mer'aşlî, Muhammed Abdurrahman, "Mukaddime", *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî, Beyrût, Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî-Müessesetu't-târîhi'l-Arabî, ts.
- el-Merğînânî, Burhanuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebibekir, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübteî maa şerhi Abdilhayy el-Leknevî*, nşr. Nuaym Eşref Nûr Ahmed, Pakistan, İdâretu'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1417.
- Mevla el-Hasen b. el-Hüseyin b. el-Hayyân, "Ahkâmu'l-Kur'ân İlmi: Doğuşu, Gelişimi ve Eserleri Üzerine Bir Araştırma", trc. Mustafa Şentürk-Mine Özer-Narin Yavuz, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 22, 2013.
- Mollaibrahimoğlu, Melek, "Koca Râgıb Mehmed Paşa ve Hâşîye 'Alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvî Adlı Eserin Tahlîli", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2019.

Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri*, haz. Cemal Kurnaz, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986.

el-Muhâmî, Muhammed Ferid Bey, *Târihu 'd-devleti 'l-Osmâniyye*, thk. İhsan Hakkî Beyrutî Dâru'n-nefâis, 1981.

Mutlu, İbrahim, “Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi 200 Yaşında”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 12/1-2, 1963.

en-Nesefî, Necmuddin Ömer b. Muhammed Ebû Hafs, *Et-Teyisîr fi't-tefsîr*, thk. Mahir Edib Habbûş, İstanbul, Dâru'l-lübâb, 1440/2019.

Özel, H. Abdulkadir, “Koca Râgıb Mehmed Paşa'nın Munşe'ât ve Telhîsâtı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2014.

Öztürk, Mustafa, “Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri: Bir Mahiyet Soruşturması”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/2, 2008.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971.

Ragıp Paşa, *Hâşiyetu Râgıb Paşa ala Tefsiri 'l-Beydâvî*, Râgıb Paşa, 70, 1a-564b. Süleymaniye Kütüphanesi.

es-Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yusuf b. Ebibekir Muhammed b. Ali, *Miftâhu 'l-ulum*, nşr. Naim Zerzûr. 2. bs., Beyrût, Dâru'l-kutubi'-ilmiyye, 1407/1987.

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmâni*, haz. Nuri Akbayar, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Şem'dânîzâde Süleyman Efendi, *Mur 'i't-tevârih*, haz. M. Münir Aktepe, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.

Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihuddin Mustafa el-Kocevî el-Hanefî, *Hâşiyetu Muhyiddîn Şeyhzâde alâ tefsiri 'l-Kâdî el-Beydâvî*, nşr. Muhammed Abdulkadir Şâhîn, Beyrût, Dâru'l-kutubi'-ilmiyye, 1419/1999.

et-Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid el-Faruki, *Keşşâfu ıstılâhâti 'l-funûn ve 'l-ulûm*, thk. Ali Dehrûc, Beyrut, Mektebe Lübnan, 1996.

Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, “Beyhan Kesik Koca Rağıp Paşa”, Erişim: 24.10.2020. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/koca-ragib-pasa>.

Uğur, Hakan, “Konya Yusufaga ve Bölge Yama Eserler Kütüphanesi'ndeki Başlıca Beydâvî Hâşiyeleri”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları 1*, ed. Bilal Gökkır-Necdet Yılmaz-Necmettin Gökkır-Ömer Kara-Muhammed Abay-Mustafa Karagöz, İstanbul, İlim Yayma Vakfı, 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Yavuz, Yusuf Şevki, “İ’câzü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Yorulmaz, Hüseyin, *Koca Ragıb Paşa*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

_____, “Koca Râgıb Paşa Dîvânı (Araştırma ve Metin)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1989.

ez-Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. es-Sirrî, *Meâni’l-Kur’ân ve i’râbuhu*, Beyrut, Âlemu’l-kutub, 1988.

ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, el-Kâhire, Mektebetu Vehbe, ts.

ez-Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmud b. Muhammed Ali, *el-A’lâm kâmusu terâcimi eşheri’r-ricâli ve’n-nîsâi mine’l-arabî ve’l-musta’rabîn ve’l-musteşrikîn*, 15. bs., Beyrut, Dâru’l-İlim li’l-melâyîn, 2002.

